

ERGEN SUÇLULUĞU VE DİNDARLIK LİSE ÖRNEKLEMİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA*

Saffet KARTOPU**

Leyla BAŞKONUŞ***

Öz

Bu çalışmada lise öğrencilerinin dindarlık eğilimlerine göre suçluluk hissetme düzeylerinde farklılaşma olup olmadığı temel problemimizi oluşturmaktadır. Kendisini dindar olarak tanımlayan kişiler açısından suçluluk duygusu, davranışlarında birtakım farklılıklar meydana getirmektedir. Dolayısıyla suçluluk ve günahkârlık duygusunun dindarlıkla ilişkisinin psikolojik olarak açıklanması önem kazanmaktadır. Ayrıca insanın yanlış yaptığına dair inancının psikolojik dünyasına etkilerini, dindarlık üzerinden açıklamak araştırmayı önemli kılmaktadır. Bu çerçevede çalışmamız, suçluluk ve günahkârlık duygusunun dindarlık eğilimine göre ortaya çıkan farklılaşmalarını Kahramanmaraş il merkezinde bulunan orta öğretim örneğinde araştırmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Hacı Mehmet Kalay İmam Hatip Lisesi (n=105), Kahramanmaraş İmam Hatip Lisesi (n=107), Simya Koleji (n=96), İbrahim Çalık Anadolu Lisesi ve (n=89) Süleyman Demirel Fen Lisesi öğrencilerinden tesadüfi yöntemle belirlenen örneklem grubunun (n=500) suçluluk ve günahkârlık düzeyleri ortaya konularak dindarlık eğilimine göre oluşan farklılaşmalar ortaya çıkarılmıştır. Uygulama Ekim 2018'de gerçekleştirilmiştir ve araştırmada, Frekans, kıkare, T Test ve Tek Yönlü Anova testleri kullanılmış olup, verilerin değerlendirilmesinde ve hesaplanmış değerlerin bulunmasında SPSS 24.0 istatistik paket programından yararlanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre kendisini 'dindar' olarak görenlerin suçluluk ve günahkârlık düzeyinin kendisini 'dindar' olarak görmeyenlere göre daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ergenlik Dönemi, Dindarlık, Suçluluk-Utanç, Günahkârlık

Atf: Kartopu, Saffet & Başkonuş, Leyla (2019), "Ergen Suçluluğu ve Dindarlık Lise Örneklemleri Üzerinde Bir Araştırma", *Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (16), ss. 185-217.

*Bu makale 2. yazarın 1. yazar danışmanlığında hazırladığı "Ergen Suçluluğu ve Dindarlık" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019) adlı çalışmadan yararlanılarak hazırlanmıştır.

**Doç. Dr. KSÜ İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı, El-mek: Saffet333@Yahoo.com, ORCID: 0000-0001-6846-0511.

***Öğretmen, Hacı Mehmet Kalay İmam Hatip Lisesi, Kahramanmaraş, El-emek: baskonusleyla@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1186-3851.

JUVENILE DELINQUENCY AND RELIGIOSITY: A RESEARCH ON THE HIGH SCHOOL SAMPLE

Abstract

As a basic research problem, this study examines whether there is a differentiation in the level of guilty conscience of the high school students regarding the religiosity tendency. The guilty conscience causes some differences in behaviors of the individuals who define themselves as `religious`. Therefore, the psychological explanation of the relationship, between the guilty conscience - sinfulness feelings and religiousness, becomes important. In addition, explaining the effects of the individuals` self-belief on their wrong behaviours to their mental situation through religiosity increases importance of this study. In this context, the study aims to research differentiations in the guilty conscience and sinfulness feelings according to religious tendency in the scope of the secondary schools in Kahramanmaraş city center. In this study, through determination of the level of guilty sinfulness feelings, it was determined the differentiations in religious tendency for a survey group. The survey group (n=500), determined by random selection method, consisted the students from the Hacı Mehmet Kalay İmam Hatip High School (n=105), the Kahramanmaraş İmam Hatip High School (n=107), the Simya College (n=96), the İbrahim Çalık Anadolu High School (n=89) and the Süleyman Demirel Science High School. The study was carried out in October 2018. The frequency, chi-square, T-test and One-Way Anova tests were used in the study, and SPSS 24.0 statistical package program was used to evaluate the data and to find the calculated values. According to the results of the study, it was found out that the level of the guilty conscience and sinfulness of the individuals who define themselves as `religious` was higher than the individuals who was not define themselves as `religious`.

186

Keywords: Adolescence Period, Religiosity, Guilty-Shame, Sinfulness

Giriş

İnsan yaşamında ergenlik döneminin önemli etkilerinin olduğu yadsınmaz bir gerçekliktir. Birey, çocukluğundan yetişkinliğine kadar değişik gelişim dönemlerinden geçer. Bu gelişim dönemlerinden biri olan ergenlik dönemi fizyolojik ve ruhsal değişimlerin yoğun olarak yaşandığı bir evre olarak bilinmektedir. Kimlik ve kişiliğin şekillenmeye başladığı bu dönem, hem bir dini uyanış ve bilinçlenme, hem de dini şüphe ve kararsızlığın en yoğun görüldüğü bir dönem olarak kabul edilir. Bu anlamda biyolojik, psikolojik, zihinsel ve sosyal açıdan gelişme ve olgunlaşmanın yaşandığı çocukluktan erişkinliğe geçiş dönemi olarak tanımlanmaktadır (Yavuzer, 2017, 261). Ergenlik; kimlik ve kişilik gelişimi bakımından kritik ve bunalımlı geçen bir süreçtir. Her türlü otoriteye başkaldırı, bağımsız olma arzusu, stres, çatışma, cinsel arzuların baskısı, dini şüphe ve tereddütler, suçluluk ve günahkârlık duygusu gibi ruhsal problemler, bu dönemin en belirgin özellikleri olarak bilinir. Fizyolojik, ruhsal ve sosyal yapıda çok hızlı değişim ve dönüşümlerin görüldüğü bu evrede iç dünyada yaşanan duygusal dalgalanmalar ile dış dünyadaki kimlik arayışları, ergenlerin şüphe, çatışma,

karamsarlık, gerilim, bunalım ve tedirginlik yaşamalarına yol açar. Duygusal istikrarsızlık, kriz, çatışma ve bunalımların en yoğun olduğu bu dönemden her birey farklı düzeyde etkilenmektedir (Saylık-Yalçın, 2018, 99). Ergen bu dönemde suçluluk duygusunu bazen motive edici bir duygu olarak hissederken bazen ise yıkıcı etkilerini yaşamaktadır. Bu bağlamda dindarlık ve suçluluk duygusunun bireyin hayatına olumlu ya da olumsuz birçok etkisi söz konusu olabilir. Suçluluk duygusu dindarlık bağlamında ele alındığında; suçluluk duygusunun bireyi yenileyen, geliştiren, yapıcı işlevleri olduğu gibi bu duygunun yanlış anlaşılıp doğru bir şekilde kullanılmadığı durumlarda üstesinden gelinmesi neredeyse imkânsız boyutlara ulaşan ciddi sorunların yaşanmasına zemin hazırlayabilir. Kendisini dindar olarak tanımlayan kişiler açısından suçluluk duygusunu değerlendirdiğimizde, bu duygunun bireylerin davranışlarında birtakım farklılıklar meydana getirdiği düşünülebilir. Dolayısıyla suçluluk duygusunun dindarlıkla ilişkisinin psikolojik olarak açıklanması önem kazanmaktadır. Bu çalışmada suçluluk ve günahkârlık duygusunun dindarlık ile ilgili değişkenlerden etkilenip etkilenmediği ele alınmaktadır. Araştırmamız neticesinde, dinin bireysel ve toplumsal yaşamdaki karşılığı olan dindarlığın suçluluk duygusunu ne kadar etkilediğini belirlemek ailelere bu konuda farkındalık kazandıracaktır.

Suçluluk duygusu psikoloji literatüründe çok çalışılan konulardan birisidir ve bu konu üzerinde yayınlanmış birçok çalışma bulunmaktadır (Güleç, 2005; Karataş, 2008; Akbağ - İmamoğlu, 2010; Sıgır, Tabak, Sağır, 2010; Özer, 2011; Ellevli, 2012; Yaşa, 2012; Dinçer, 2013). Ancak dindarlık ve suçluluk duygusu ilişkisi üzerine yurtdışında yapılmış pek çok araştırma bulunsu da bu konuda Türkiye’de yapılmış çalışmaların sayısı nispeten azdır. Suçluluk ile ilgili Din psikolojisi bağlamında bir takım çalışmalar (Kartopu, v.dğr., 2016; Kıraç, 2007; Çetin, 2018) mevcuttur. Ayrıca kendini algılamaya yönelik bir kavram olan benlik saygısı, suçluluk duygusunu kapsayıcı bir çatı olarak araştırmalara konu edildiği görülmektedir (Eşer, 2005; Kınter, 2008). Yürütülen bu araştırmada ise ergen örneklem üzerinde dindarlık ve suçluluk duygusu ilişkisi incelenmek istenmiştir.

1. Suçluluk

Suçluluk kavramını tanımlamaya yönelik farklı yaklaşımlar söz konusudur. Psikolojik anlamıyla suçluluk, kanunen veya dinen yasaklanan ya da ahlaki açıdan ayıplanan bir şeyin yapıldığı, toplumun ahlaki normlarının ya da bireyin kendi standartlarının çiğnendiği düşüncesinin yarattığı pişmanlık ve rahatsızlık duyguları olarak tanımlanabilir (Budak, 2009, 679). Bunun yanı sıra utanma duygusu ise kişinin, içinde yaşamakta olduğu toplumun temel bir değerini, kuralını, töresini çiğnediği, dürüst davranmadığı veya aptalca davrandığı duygusu olarak tanımlanmaktadır (Budak, 2009, 755). Suçluluk duygusu, ihlal edilen normun içselleştirilmiş olması durumunda ortaya çıkar. İhlale konu olan norm içselleştirilmişse suçluluk duygusundan söz edebiliriz. Pişmanlık eşliğinde gelen bu duygu, kişinin kendi kendine istemsizce verdiği bir ceza olan bu duygu pişmanlık eşliğinde gelişir. Bir yasayı veya ahlaki bir normu, vb. çiğneyen ve sadece yakalanması halinde maruz kalacağı adli veya toplumsal ceza korkusuyla pişman olan kişide suçluluk duygusundan söz edilemez (Budak, 2009, 679). Utanç duygusunda da suçluluk duygusundaki gibi bir pişmanlık ve rahatsızlıktan bahsedilebilir, fakat utanç duygusundaki rahatsızlığın sebebi farklı olup sonuçları çok daha yıkıcıdır (Sıgır, v.dğr., 2010, 73).

Suçluluk kavramını tanımlamaya yönelik farklı yaklaşımlar söz konusudur. Psikanalitik kuramda suçluluk duygusu temel olarak egonun süperegö tarafından yargılanışından kaynaklanan gerilimin ifadesi olarak kavramsallaştırılmıştır (Yağmurlu, Dost, 2006: 38). Suçluluk nevroitikler tarafından daha yoğun yaşanan bir duygu çeşididir. Nevrotikler diğerlerinden daha kötü değildir fakat aşırı ahlâklı “süper egoları” yüzünden diğerlerinden daha kolay suçluluk duyarlar. Dolayısıyla Freud’a göre suçluluk duyguları, “süperegö” ile “ego” arasındaki gerilimin bir dışavurumudur (Horney, 2017, 185-186). Kendisine dış dünyanın normları süper-ego tarafından empoze edilen ego bazen süper-egonun taleplerine uymaz ve bu defa id yerine süper egodan gelen istekleri bastırır. İşte bu noktada kişide suçluluk duygusu nükseder ki Frued bunun tipik bir nevroz olmadığını söyler (Köse, 2012, 35-36). Freud’a göre utanç duygusu ise, oedipus kompleksinin çözülmesiyle ortaya çıkan zihinsel güçlerin, özellikle cinsel ve saldırgan dürtüleri ve içtepileri sınırlamaya çalışmasıyla ortaya çıkan gerilimden kaynaklanmaktadır (Cirhinlioğlu-Güvenç, 2011, 251).

Psikanalitik literatürde suçluluk duygusu terimi, bazen bilinçsiz bir suçluluğa yönelik tepkiyi göstermek için, bazen de cezalandırılma ihtiyacıyla eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Gündelik dilde ise bu terim son zamanlarda sık sık ve gelişigüzel kullanılmaktadır; bu nedenle birisi suçluluk duyduğunu söylediği zaman gerçekten suçluluk duyup duymadığı merak konusudur (Horney, 2017, 185-186). Freud’un suçluluğa nevroitik bir bakış açısı ile ele alırken Maslow suçluluğu sınıflandırma yoluna gitmiştir. Nevrotik suçluluk duygusunun farklı bir kategoride olduğunu belirten Maslow, ‘gerçek suçluluk duygusu’ olarak ifade ettiği Fromm’un deyişiyle insancıl suçluluk duygusu, kişinin kendine, kendi yaşamının yazgısına, kendi iç doğasına karşı dürüst olmamasından kaynaklandığını ifade etmektedir (Maslow, 2018, 130-131). Horney, suçluluğun bireyin içinde yaşadığı kültürde geçerli olan ahlaki beklentilerin veya yasakların ihlaliyle ortaya çıktığını ve suçluluk duygusunun, bu tür bir ihlalin olduğu yolunda acı verici bir inancın dışavurumu olarak görmektedir. Dolayısıyla suçluluk duyguların da acı verici inancın bireyin kendisinin de kural olarak kabul ettiği bir normun çiğnenmesiyle ilgili olduğunu ifade etmektedir (Horney, 2017, 187).

Vergote’a göre suçluluk dini, bağlamdan bağımsız olarak teşekkül eden bir gerçekliktir (Vergote, 1999, 85). Suçluluk, mahza dine ait değildir suçluluk evrensel olarak beşerî olup, her insan kendini onunla açıklamak zorundadır. Bu yüzden de dini yönelimden önce gelerek onu güdüleyebilir. Fakat din ona Tanrı önünde kusur (hata) olan “günah” boyutunu vermektedir. Bunu yaparken din, insan kalbinin derinliklerinde gizli bütün kusurları açığa çıkaran ve acımasızca bunları cezalandıran, ciddi bir hâkim olan Tanrı’nın bakışı önünde haşyeti işin içine sokabilir. Veyahut da din, hatanın yönünü lütfuyla bağışlayan ve günah bilincini yapıcı bir girişimin başlangıcı yapmaya çağıran bir Tanrı’nın minnettarlığı haline çevirmeye yardım edebilir” (Vergote, 1999, 85). Hökelekli (1998)’ ye göre suçluluk duygusu, kişinin ulaşmak istediği “ideal ben”i belirleyen içinde büyüyüp yetiştiği toplumun norm ve değerleriyle kendisini “çatışma” halinde hissettiği psikolojik bir durumdur. Bu önce deruni bir ahenksizlik, bir iç yaralanma hali olarak gözükür (s. 104-105). Bu hisler kişiyi suçluluk duygusuna sebebiyet veren nesne veya mercilere yapılan yanlışın tamirine yönelik hareket etmeye sevk etmektedir. Bu bağlamda suçluluk duygusunun, kişilerarası ilişkileri güçlendirmeye ve korumaya yardım ettiği ileri sürülmektedir (Özer, 2011, 28). Sağlıklı boyutta gelişen suçluluk-utanç

duygusunun büyüme, gelişme, olgunlaşma, bağışlama, değişme ve yenilenme gibi olumlu sonuçları vardır (Sığırı, v.dğr., 2010, 74). Yukarıdaki tanımlamalardan anlaşılacağı gibi suçluluk kişinin iç dünyasında gerçekleşen bir gerilim ve pişmanlık durumudur.

2. Suçluluk Duygusunun Dindarlık Eğilimiyle İlişkisi

Din duygusu, insanı ilâhi varlıkla, temasa getirip, ona yönelten, diğer duygulardan farklı olarak birbirinden farklı birçok duyguyu içerisine alan önemli bir duygudur. Yani din duygusu, tek bir duygu şekli olmayıp, fert ruhunda beliren dini nitelikli duyguların genel adıdır (Certel, 2016, 131-132). Dinler, varoluşsal boşluğu başka hiçbir beşerî sistemin dolduramayacağı kadar dolduran ve anlamlandırmaya çalışan güçlü kurumlardır. Dinler, söz konusu bu varoluşsal boşluğu, sadece ölümden sonra bir hayat vaad etmeyle, cennet ve cehennem tercihleriyle, bütün haksızlık ve zulümlerin hesabının sorulacağı bir hesap günü inancıyla doldurmaya çalışan uhrevî kurumlar değildir. Bunlar yaşama arzusuyla dolu, ödül ve cezaya meyilli, zayıflıklarını ve acizliklerini ödünlemeye çalışan insanoglunun rahatlamasına ve bir çıkış yolu bulmasına vesile olan ilahi unsurların sadece bir yönüdür. Bütün bunların yanı sıra, insanın dünyada yaşamla iç içe iken onu sarıp sarmalayan, esaret altında iken hür hissettiren, güçlü iken zayıf, zayıf iken umutlu olmayı unutturmayan, hayırda şer, şerde hayır aratan, yükü varsa taşıyabilecek gücü de olduğunu bildiren başka ilahi unsurlar da vardır. Allah- insan ilişkisinin şuur düzeyinde ne kadar canlı tutulduğunun ifadesi olan bu unsurlar dindarlıkla ilgili güçlü motivasyonlardır (Tokur, 2014, 258).

Dindar insan her türlü davranışın sebeplendirilmesinde dini motivlerin etkisi altında davranışta bulunan kişidir. Olgunluk derecesinde dini kişilik, “gitgide Allah’a doğru yükselmek O’nun varlığına gittikçe artan bir şekilde katılmak, her şey olarak ve her şeyin ötesinde Allah’da var olmak” anlamına gelir (Mehmedoğlu, 2004, 36). Öyle ki böyle bir ilişkiye, kişiliğinin her yönüyle katılır. Böylece dini yaşayış insanın bütün boyutlarını kuşatmış olur (Hökelekli, 1998, 73). Dindarlık ise, “Bir kişinin günlük hayatında dinin önemini ifade eden, kişinin dine inanma ve bağlanma derecesini gösteren bir kavramdır (Kirman, 2004, 63).

Bazı araştırmacılar dindarlık olgusunu farklı şekillerde tanımlamaktadır. Dindarlık inançları, tutumlar, davranışları, ibadetleri, kişisel tecrübeleri içerisine alan çok yönlü bir olgudur. Bu çerçevede dindarlık ve maneviyat birbirlerine yakın bir anlamda değerlendirilse de çoğunlukla her iki kavram arasında önemli farklılıklar olduğu söylenmekte, bu kapsamda geleneksel ve formel yaşayışa dindarlık, varoluşa anlam veren bireysel inanç ve bağlanmalara ise maneviyat adı verilmektedir (Yapıcı, 2007, 21). Bu durumu şu şekilde ifade etmek mümkündür: Vakte ve şekle bağlı ibadetleri belirlenmiş kurullarla usulüne uygun bir tarzda yerine getirme, ibadethanelere devam etme, kurumsal dinî organizasyonlara katılma, kutsal metinlerden pasajlar içeren dualar okuma vb. kutsalın belli bir gelenek dâhilinde dışta yaşanması “dindarlık” kavramı içerisinde değerlendirilebilir. Kutsala içsel ve kişisel bağlılığı ifade eden duygu ve düşünceler, serbest tarzda yapılan dualar, kurumsal dinî temeli olmayan halk inançları ise daha ziyade “maneviyat” kapsamına girmektedir. Buna göre dindarlık, bireyin geleneksel-kurumsal yapıya bağlı gözlenen davranışlarıyla ilişkili iken, maneviyat gözlem dışında kalan yaşantıları ifade etmektedir (Yapıcı, 2012, 3).

Psikolojik bir gerçeklik olan suçluluk duygusu ise insanların büyük çoğunluğunun tecrübe ettiği evrensel insani bir deneyimdir. Bu sebeple o, dini eğilimden önce gelebilir ve onu güdüleyebilir. Fakat din ona yeni bir boyut, Allah huzurunda hata olan “günah” boyutunu ilave eder. Din bunu yaparken ya insan kalbinin derinliklerinde gizlenmiş bulunan bütün hataları açığa çıkaran ve acımasızca cezalandıran sert bir hâkim pozisyonundaki Tanrı’nın şiddet ifade eden bakışını devreye sokar ya da günahkârlık duygusunu, merhametiyle affeden ve bu duyguyu yapıcı bir faaliyetin başlangıcı yapmaya davet eden Allah’a karşı bir minnettarlığa dönüştürmeye yardım eder (Hökelekli, 1998, 103-104). Hayatın önemli bir dönemi olan gençlikte ise dini yaşantı ayrı bir önem kazanmaktadır. Gençlerin dini yönelimlerinde, değişen toplumsal şartlara göre bazı değişikliklerin olması kaçınılmazdır. Fakat temelde gençlik ruhu dine çok yakın ve dinle birçok yönden ilgili ve ilişkilidir. Hayatın anlamı, kimliğin tanımı, insani görev ve sorumlulukların sınırı gibi başta entelektüel konular olmak üzere duygusal ve sosyal birçok arzuların tatmini, gençlerin dini güdülenmelerinde etkili rol oynamaktadır. (Hökelekli, 2006, 14). Bireyin dinsel gelişimini onun ruhsal sosyal zihinsel ve kişilik gelişimi yakından etkilemektedir. Dolayısıyla bireyde sağlıklı bir dinsel gelişim olması ancak sağlıklı bir kişilik ve ahlak gelişimi ile mümkün olabilir (H. Apaydın, 2001, 320). Gençlik döneminde dini yaşantılar ve ibadetler, kişiye kendini anlamayı, olumlu ve olumsuz yönlerini tanıyıp kabullenmeyi öğretir (Hayta, 2006, 140).

Suçluluk hatasını fark eden herkesin yaşadığı bir duygu olmakla birlikte günahkârlık, dini kurallara uygun bir hayat yaşa(ya)mamaktan kaynaklanan bir duygudur. Zira din yanlış davranışlara yeni bir boyut, Allah katında “günah” boyutunu ilave ederek durumu daha karmaşık hale getirir. Günahkârlık duygusu, yapılan yanlışın mutlaka karşılığının görüleceğine yönelik inancın etkisiyle tazeliğini koruyarak, sıkıntı, yalnızlık, kaçma, kendini cezalandırmayı isteme ve durumu telafi etmek için güçlü arzu ve eğilimleri tetikler (Karaca, 2016, 161). Yani hataları sebebiyle kişi kendini, kendi öz ahlaki otoritesi vicdanı ve toplum otoritesi tarafından mahkûm edilmiş hisseder. Suçun Allah’ın huzurunda işlendiği bilincine varıldığında ise dini suçluluktan yani günahkârlık duygusundan bahsedilmesi mümkündür (Hökelekli, 1998, 104-105). Vicdan iyi ve kötüye, hayır ve şerre hüküm verme kuvvetidir. İnsan vicdanı ile kendi kendini muhakeme eder, bir nevi yargılar. Bu nedenle vicdan, insanın içinde bir muhakemedir denilebilir (Peker, 2011, 109). Bu manada vicdan, yapılan ve düşünülen eylemlerin doğru veya yanlış olduğuna karar veren içselleştirilmiş ahlaki ilkeler toplamıdır (Budak, 2009, 779).

Suçluluk duygusunun hissedilmesinde dinin veya dindarlık eğiliminin etkisi söz konusudur. Fakat suçluluk duygusunu sadece din veya dindarlık ile ilişkisi açısından sınırlamak indirgemeci bir yaklaşım olabilir (Kartopu, v.dğr., 2016, 1769). Freud dini ritüellerle saplantılı davranışlar arasında var olduğunu belirttiği benzerliğin bir noktası da suçluluk duygusudur (Köse, 2012, 69). Öyle ki dini davranışta bulunan bireyler de tıpkı saplantılı davranış gösterenler gibi yaptıkları davranışı suçluluk (günahkârlık) duygusunun etkisinde kalarak yerine getirirler ve eğer bu davranışı yapmazlarsa kendilerine bir kötülüğün isabet edeceğini düşünürler (Ayten, 2012, 54). İçten gelen zorlamayla veya yasaklarla hareket eden kimse kendisinin de farkında olmadığı bilinçsiz bir suçluluk duygusunun tesiri altındadır. Bu suçluluk duygusunun kaynağı daha önce yaşanan ve zihinde yer eden olaylardır ki, bunlar uygun zamanlarda yeni motivasyonlarla canlanırlar. Dine

inanlar saplantılı davranışın tahakkümü altında olanlar gibi kendilerinin “zavallı günahkâr” olduklarını hissederler. Onların günlük işlerinde, özellikle de nadir yaptıkları işlerde dua, niyaz gibi dini vasıtalarla başvurmaları koruyucu ve savunmacı bir özellik taşımaktadır (Köse, 2012, 72). Allah’a inanmaya, dinin esaslarını kabul etmeye çağrı, insanda tepki ve isyan duygularına neden olabilir. İsyana ise zamanla suçluluk ve günahkârlık duygusu oluşturabilir. Kurtuluş ümidi, suçluluk duygusundan kurtulma ve günahlarının bağışlanacağı ümidi insanı rahatlatır ve onda güdüleyici bir etki meydana getirir (Peker, 2011, 84). Dindarlıkla suç işleme davranışı arasında olumsuz bir ilişki söz konusuysa (Yapıcı, 2007, 59); dindarlık ile suçluluk duygusu arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu öngörülmektedir.

Suçluluk duygusu, kişiyi hürriyetinden mahrum eden, taşınılacak ağır bir yük altında bulunma duygusu; kişiyi kendini ifade etmeye ve kurtulmaya sürükleyen baskılı bir can sıkıntısı; vicdan azapları, esasen keşfedilme endişesiyle ilgili olan ve kaçma, gizlenme eğilimine yol açan korku ve sıkıntı; çoğu zaman yalnızlıkla birlikte bulunan ruhi çöküntüdür (Hökelekli, 1998, 104). Dolayısıyla, suçluluk duygusu tamamlanmış bir amaca yönelir, hatalara uygun bir şekilde uygulanır ve Allah merhametli ve affedici olarak tasavvur edilirse bireyin sorumluluk duygusunu arttırarak hataların telafi edilmesine imkân tanıyabilir (Khosravi, 2018, 10). Ausubel’e göre, makul boyutlardaki suçluluk duygusu, bireyi toplumda kabul görmeyen davranışları ortaya koymaktan alıkoyarak toplumsal açıdan uyumlu davranışlara yönlendirebilir (Yağmurlu- Dost, 2006, 38). Dolayısıyla suçluluk belli düzeylerde kaldığı müddetçe insan gelişimine olumlu katkı yapan bir duygu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kendini suçlu hisseden birey, prososyal ilişkiler, bir takım insâni erdemler kazanma veya dindarsa dindarlığını artırma gibi gelişimler gösterebilir (Kartopu, v.dğr., 2016, 1768).

Diğer yandan, orantısız ve şiddetli suçluluk duygusu uyandıran, öz saygının altını oyan ya da kişinin kendisinden utanç duymasına sebep olan din eğitimi, bireylerin hatalarını telafi edememesine sebep olacaktır. Öfke, saldırganlık, empati eksikliği, kendini veya başkalarını affedememe, hayal kırıklığı ve güven gibi tutum ve davranışların tamamı utanç sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, sağlıklı bir din eğitimi, kişinin Allah’ın huzurunda hissettiği, affediciliğe inandığı, suçlamayı doğru biçimde hataya ve yanlış eyleme yönlendirmeyi öğrendiği bir süreci ihtiva etmelidir. İslami ilkelere göre kınanacak olan şey zat olarak bireyin kendisi değil yanlış eylemleridir (Khosravi, 2018, 10). Bununla birlikte suçluluk ve günahkârlık duygularının çift yönlü etkisini hesaba katmak gerekir; bunlar dini hayatı olumlu yönde etkiledikleri gibi, olumsuz etkileri de olabilir. Çok şiddetli ve dayanılmaz hâl alan suçluluk ve günahkârlık duygusu, tevbe ve pişmanlığa karşı duygusuzluğa, ilgisizliğe, hatta buna sebep olan ahlaki ve dini değerleri hiçe sayıp, bunlara saldırmaya bile sevkedebilir (Hökelekli, 1998, 106). Dindarlık bireyi kötü alışkanlıklardan koruyan, insanın yaşadığı çevresi ile iyi ilişkiler kurmasını sağlayan, ona güvenilir ve inanılır olma nitelikleri kazandıran bir süreçtir. İnsan aşkın bir varlığa inanma ona icabet etme eğilimine sahiptir. Dindarlık, birey üzerinde farklı his ve duyguları motive edici bir etkiye sahiptir. Nitekim suçluluk duygusu bazı durumlarda kişiyi dini inançlara güdüleyerek daha yoğun bir şekilde yaşamasına sebep olurken bazı durumlarda ise dine karşı bir tutum sergilemesine neden olabilmektedir.

3. Problem

Bu çalışmada ergenlerde suçluluk duygusu ve günahkârlık düzeylerinin dindarlık eğilimleri ile ilişkisi araştırılmıştır. Tarama modelindeki çalışmanın araştırma grubunu Kahramanmaraş il merkezinde bulunan 5 farklı lisede öğrenim gören toplam 500 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırma grubuna demografik bilgi formu dağıtılmış, dindarlık eğilimini anlamaya yönelik bazı sorular yöneltilmiş, suçluluk duygusu düzeyini belirlemek için suçluluk duygusu ölçeği (SDÖ) uygulanmıştır. Buna bağlı olarak temel ve alt problemlerimiz aşağıda sıralanmıştır.

4. Denenceler

A. Örneklemin Suçluluk Duygusu Düzeyi Sosyo-Demografik Değişkenlere Göre Farklılaşmakta mıdır?

- A1. İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin diğer liselerde okuyan öğrencilere göre suçluluk düzeyleri daha yüksektir.
A2. Kızların suçluluk duygusu düzeyi erkeklerden daha yüksektir.
A3. Anne öğrenim düzeyi yükseldikçe suçluluk düzeyi düşer.

B. Örneklemin Dindarlık Tutumlarına Göre Suçluluk Duygusu Düzeyi Farklılaşmakta mıdır?

- B1. Ailesi dindar olanların suçluluk düzeyi dindar olmayan ailelere göre daha yüksektir.
B2. Namaz ibadetini yerine getirenlerin suçluluk düzeyleri yerine getirmeyenlere göre daha yüksektir.
B3. Oruç tutan bireylerin suçluluk düzeyleri tutmayanlara göre daha yüksektir.
B4. Sık sık dua edenlerin suçluluk düzeyleri dua etmeyenlere göre daha yüksektir.
B5. Dini uyarıda bulunanların suçluluk düzeyi bu düşünceye katılmayanlara göre daha yüksektir.

5. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evreni Kahramanmaraş şehir merkezindeki Milli Eğitim Kurumuna bağlı okullarda öğrenim görmekte olan lise öğrencilerinden meydana gelmektedir. Örneklemini ise, Hacı Mehmet Kalay İmam Hatip Lisesi, Kahramanmaraş İmam Hatip Lisesi, Simya Koleji, İbrahim Çalık Anadolu Lisesi ve Süleyman Demirel Fen Lisesi öğrencilerinden tesadüfi yöntem ile seçilmiş 500 kişiden oluşmaktadır². Araştırmaya katılanların 244 kız (%48,8), 248'i (%51,2) erkektir. Bunlardan 105'i (%21,0) Hacı Mehmet Kalay İmam Hatip Lisesi, 107'si (%21,4) Kahramanmaraş İmam Hatip Lisesi, 96'sı (%19,2) Simya Koleji, 89'u (%17,8) İbrahim Çalık Anadolu Lisesi ve 103'ü (%20,6) Süleyman Demirel Fen Lisesi'ndendir.

6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırmadan elde edilen bulgular dört temel sınırlılığa sahiptir:

² 2017-2018 Stratejik Planına göre, Kahramanmaraş Onikişubat ve Dulkadiroğlu ilçelerindeki Öğrenci Sayısı: 49912'dir. Kahramanmaraş 2018.

1) Seçilen örneklemden kaynaklanan sınırlılıklar vardır. Bu araştırma da kendi örneklemiyle sınırlıdır. Çünkü elde edilen veriler belli bir grup üzerinde gerçekleştirilen bir ankete dayanmaktadır. Dolayısıyla başka gruplar üzerinde gerçekleştirilecek bir çalışmada daha farklı sonuçlara ulaşabilmek mümkündür.

2) Çalışma boylamsal değil, kesitseldir. Bu sebeple ulaşılan bulguları çalışmanın yapıldığı zamana ve duruma göre yorumlamak gerekir.

3) Araştırmanın bağımlı değişkeni olarak belirlenen “örneklem suçluluk duygusu düzeyi” bu çalışmada kullanılan ölçüm envanterlerinin geçerlik ve güvenilirliğiyle sınırlıdır. Sosyal bilimlerde yapılan araştırmaların merkezinde insan ögesinin bulunmasından kaynaklanan sınırlılıklar ve bu alanda kullanılan istatistiksel yöntemlerin duyarlıklarına ilişkin sınırlılıklar bu araştırma için de söz konusudur.

7. Saha Çalışmasının Uygulanması ve İstatistiksel İşlemler

Araştırmanın verilerini toplamak amacıyla Kişisel Bilgi Anketi ve Suçluluk-Utanç Ölçeği kullanılmıştır. Uygulama Ekim-2018’de gerçekleştirilmiştir. Bir anket formunun doldurulma süresi ortalama olarak 20-25 dakika arasında gerçekleşmiştir. Anket formları Hacı Mehmet Kalay İmam Hatip Lisesi, Kahramanmaraş İmam Hatip Lisesi, Simya Koleji, İbrahim Çalık Anadolu Lisesi ve Süleyman Demirel Fen Lisesi öğrencilerine yüz yüze görüşülerek, anketör yardımı alınmadan doldurulmuştur ve 550 adet anket örnekleme uygulanmıştır. Ancak özensiz ve eksik doldurma vb. nedenlerle anketlerden 50’si çıkarılmış ve 500 anket istatistiksel analize dâhil edilmiştir.

a) Suçluluk-Utanç Ölçeği (SUTÖ) ve Dindarlık Eğilimi

Araştırmada suçluluk düzeyini ölçmek için 1992 yılında Nesrin H. Şahin ve Nail Şahin tarafından geliştirilen Suçluluk ve Utanç Ölçeği (SUTÖ) kullanılmıştır. Ölçek verileri, alt, orta ve üst olmak üzere üç sosyo-ekonomik düzeyden 263 kız, 277 erkek toplam 540 lise ve üniversite öğrencisinden elde edilmiştir. Ölçek, iki ön çalışma ve bir ana çalışma sonucu ortaya çıkarılmıştır. Birinci pilot çalışmada, Johnson ve Noel’in Dimensions of Conscience Questionnaire’i oluşturan 28 madde ve iki açık uçlu soru 100 öğrenciye uygulanmıştır. Bu uygulama sonucu elde edilen verilerden kişilerin suçluluk ya da utanç duyguları yaşadıkları ve en sıklıkla belirtilen 36 durum alınmıştır. İkinci pilot çalışmada ölçek, 311 kişiye uygulanmıştır. Frekans sayımı sonrasında, suçluluk ya da utanç boyutunda oransal olarak daha fazla işaretlenmiş maddeler seçilerek, bu kez derecelendirilmiş 24 maddelik ölçek geliştirilmiştir. Bu 24 maddeden 12’si suçluluk ölçeğini oluşturmaktadır (Özer, 2011, 35-36). Anketin hazırlanmasında kullanılan Suçluluk ve Utanç Ölçeği (SUTÖ) 24 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin Cronbach Alfa değeri suçluluk alt ölçeği için 0.81, utanç alt ölçeği için 0,80 olarak bulunmuştur (Sığırı -Tabak -Sağır, 2010, 78). Bu çalışmada ise Cronbach Alfa değeri 0,825 olarak gerçekleşmiştir. Ölçme araçlarından elde edilen veriler SPSS 24. paket programı ile analiz edilmiştir.

Ankette örneklemin dindarlık eğilimini belirlemeye yönelik 24 soru (12’ten 35’e kadar olan sorular) yöneltilmiştir. İstatistiksel anlamlılığa ulaşanlar analize konu edilmiştir. Soruların belirlenmesinde temel olarak yapılan ibadetler ve günlük hayatın seyrinde yapılan ibadetler esas alınmıştır. Aile dindarlık durumuyla ilgili

tutum, namaz kılma tutumu, oruç tutma tutumu, dua etme tutumu vb. dikkate alınmıştır.

8. Verilerin Analizi

Anket verilerinin hem girilmesinde hem de verilerin istatistiksel tekniklerle analiz edilmesinde SPSS (24.0) programı kullanılmıştır. İstatistiksel analizde katılımcıların suçluluk duygusu puan ortalamaları (Xsd) ve standart sapmaları (Ssd) günahkârlık düzeyi puan ortalamaları (Xg) ve standart sapmaları (Sg) hesaplanmıştır. Veriler çözümlenirken; yüzde (%), frekans dağılımı, Varyans Analizi (Tek Yönlü ANOVA) ve T-Testinden yararlanılmıştır. Değişkenlerin hem olgusal özellikleri hem de demografik durum verilerinde frekans ve yüzdelik oranlar kullanılmış ve sonuçlar tabloda gösterilmiştir. Değişkenler suçluluk duygusu düzeyinin dinî eğilimlerle ilişkisine Varyans Analizi (Tek Yönlü ANOVA) ile bakılmıştır. Varyans analizi sonucu önemli bulunan ortalamalar arasındaki farkın hangi gruplar arasında önemli olduğunun belirlenmesinde Post-Hoc (Scheffe, Tukey ve LSD) testleri kullanılmıştır. Veriler test edilirken genellikle istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşanlar tablo olarak verilmiştir. Hipotezlerin test edilmesinde önemlilik düzeyi “.05” olarak alınmıştır.

BULGULARIN ÇÖZÜMLENMESİ

Araştırmada kullanılan bilgi toplama araçlarından elde edilen veriler bağımsız değişkenlere uygun olarak tablolarda verilmiş ve daha sonra bulgular yorumlanmıştır. Tablolarda belirtilen yüzdelik oranlar, belirtilen kategori içindeki örneklem grubuna göre değerlendirilmektedir.

1. Sosyo-Demografik Değişkenlere Suçluluk Duygusu Düzeyleri a) Okul Türüne Göre Suçluluk-Utaç Düzeyleri

Tablo 1: Okul Türüne Göre Suçluluk-Utaç Düzeyleri (Tek Yönlü Anova)						
No	Okul Türü	N	%	Xsu	Ssu	Scheffe
1	Hacı Mehmet Kalay İ.H.L	105	21,0	103,2667	12,30718	1/2,3,4,5 2/3
2	Kahramanmaraş İ.H.L	107	21,4	91,8598	14,16643	
3	Simya Koleji	96	19,2	84,8333	19,31984	
4	İbrahim Çalık Anadolu Lisesi	89	17,8	89,9551	18,53186	
5	Süleyman Demirel Fen Lisesi	103	20,6	88,7476	15,86198	
	Toplam	500	100,0	91,9260	17,22713	
		SDsu= 4/495	Fsu= 19,011	p= .000	p<.05	

Tablo 1 örneklemin okul türüne göre suçluluk-utanç düzeyini göstermektedir. Buna göre Hacı Mehmet Kalay İ.H.L öğrencilerinin puan ortalaması 103.26, Kahramanmaraş İ.H.L öğrencilerinin puan ortalaması 91.85, Simya Koleji öğrencilerinin puan ortalaması 84.83, İbrahim Çalık Anadolu Lisesi öğrencilerinin puan ortalaması 89.95 ve Süleyman Demirel Fen Lisesi öğrencilerinin puan ortalaması 88.74'dür. Tek yönlü varyans (Anova) analizinin de istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur ($p<.05$). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun, Hacı Mehmet Kalay İ.H.L öğrencileri (1. Grup) ile Kahramanmaraş İ.H.L (2. Grup), Simya Koleji (3. Grup), İbrahim Çalık Anadolu Lisesi (4. Grup) Süleyman Demirel Fen Lisesi (5. Grup) arasındaki ilişkiden kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre Hacı Mehmet Kalay İ.H.L (1. Grup) ve Kahramanmaraş İ.H.L (2. Grup)'den olan öğrencilerin Suçluluk-Utanç düzeyleri ortalamasının diğer okullara oranla daha yüksek olduğu gözlenmektedir.

b) Cinsiyete Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri

No	Cinsiyet	N	%	Xsu	Ssu
1	Erkek	244	48,8	86,7254	17,23125
2	Kız	256	51,2	96,8828	15,72440
	Toplam	500	100,0	91,8041	16,477825
		SDsu= 498	Fsu=7,248	p= .007	p<.05

Tablo 2 cinsiyete göre suçluluk-utanç düzeyini göstermektedir. Buna göre erkeklerin suçluluk-utanç puan ortalaması 86.72, ve kızların ortalaması 96.88 olup T-Test analizi sonucunda istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur ($p<.05$). Buna göre kızların suçluluk-utanç puan ortalaması, erkeklere göre daha yüksektir.

c) Anne Öğrenimin Durumuna Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri

N o	Öğrenim Durumu	N	%	Xsu	Ssu	Scheffe
1	Okuryazar değil	42	8,4	96,2857	15,42296	1/7
2	Okuryazar	15	3,0	96,8000	16,46728	
3	İlkokul mezunu	154	30,8	94,7338	16,15774	3/7
4	Ortaokul mezunu	110	22,0	91,9364	17,90560	

5	Lise mezunu	90	18,0	89,5111	17,70878
6	Üniversite mezunu	81	16,2	88,0864	15,85891
7	Master/Doktora	8	1,6	71,7500	24,71408
	Toplam	500	100,0	91,9260	17,22713
		SDsu=6/493	Fsu= 4,288	p=.000	p<.05

Tablo 3 araştırmaya katılanların anne eğitim durumuna göre dağılımını göstermektedir. Örneklem anne eğitimi açısından değerlendirildiğinde; annesi okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %8,4 (n: 42), annesi okur-yazar olanların oranı %3 (n: 15), ilkokul mezunu olanların oranı %30,8 (n: 154), annesi ortaokul mezunu olanların oranı %22 (n: 110), annesi lise mezunu olanların oranı %18 (n: 90) annesi üniversite mezunu olanların oranı %16,2 (n: 81) ve annesi master/doktora mezunu olanların oranı %1,6 (n: 8) olarak gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Katılımcıların çoğunluğunun (%30,8) ilkokul mezunu bir anne tarafından yetiştirildiği görülmektedir. Buna göre; annesi okuyamaz olmayan katılımcıların suçluluk-utanç düzeyi puan ortalaması 96.28, annesi okuyamaz olanların ortalaması 96.80, annesi ilkokul mezunu olanların ortalaması 94.73, annesi ortaokul mezunu olanların ortalaması 91.93, annesi lise mezunu olanların 89.51, annesi üniversite mezunu olanların 88.08, annesi master/doktora mezunu olanların oranı 71,75 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) de istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur (p<.05). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun; annesi okuyamaz olmayan katılımcılar (1. Grup) ile annesi master/doktora mezunu (7. Grup) olan katılımcılar ve annesi ilkokul mezunu olan katılımcılar (3. Grup) ile annesi master/doktora mezunu (7. Grup) olan katılımcılar arasındaki ilişkiden kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre annesi sadece okur-yazar olan ve okuyamaz olmayan katılımcıların suçluluk-utanç ortalamasının diğer katılımcılara oranla daha yüksek olduğu gözlenmektedir.

2.Dindarlık Eğilimine Göre Örneklemin Suçluluk Duygusu Düzeyleri

a) Aile Dindarlık Durumuna Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri

No	Aile Dindarlık	N	%	Xsu	Ssu	Scheffe
1	Dindarlar	278	55,6	93,2446	15,69858	1/4 2/4
2	Biraz dindarlar	128	25,6	89,4688	15,85711	
3	Çok dindarlar	82	16,4	94,2439	20,62993	

4	Hiç dindar değiller	12	2,4	71,7500	24,92945	3/4
	Toplam	500	100,0	91,9260	17,22713	
SDsu=3/496 Fsu=7,690 p=.000 p<.05						

Tablo 4 aile dindarlık durumuna göre suçluluk-utanç düzeyini göstermektedir. Buna göre ailesini 'dindar' olarak tanımlayanların suçluluk ortalaması 93.24, 'biraz dindar' olarak tanımlayanların suçluluk ortalaması 89.46, 'çok dindarlar' şeklinde tanımlayanların suçluluk ortalaması 94.24, 'hiç dindar değiller' şeklinde ifade edenlerin suçluluk ortalaması ise 71,75 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) de istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur (p<.05). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun ailesini 'dindar' olarak görenler (1.Grup) ile 'hiç dindar' olmadığını belirtenler (4. Grup); ailesini 'biraz dindar' olarak görenler (2.Grup) ile hiç dindar olmadığını belirtenler (4. Grup); ailesini 'çok dindar' olarak görenler (3.Grup) ile hiç dindar olmadığını belirtenler (4. Grup) arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. Ailesini 'dindar' ve 'çok dindar' olarak görenler de suçluluk-utanç düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ailedeki dindarlık arttıkça suçluluk düzeyinin de arttığı gözlenmektedir.

b) Namaz Kılma Durumuna Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri

Tablo 5: Namaz Kılma Durumuna Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri (Beş vakit namazımı kılarım.) (Tek Yönlü Anova)						
No	Beş Vakıt Namaz	N	%	Xsu	Ssu	Scheffe
1	Kesinlikle Bana Uygun	104	20,8	97,0481	15,89796	1/3,4,5
2	Bana Uygun	169	33,8	94,4911	16,48055	
3	Kararsızım	125	25,0	89,5920	15,96725	
4	Bana Uygun Değil	64	12,8	86,1875	16,80785	2/4,5
5	Kesinlikle Bana Uygun Değil	38	7,6	83,8421	21,99696	
	Toplam	500	100,0	91,9260	17,22713	
SDsu= 4/495 Fsu= 8,114 p= .000 p<.05						

Tablo 5 namaz kılma durumuna göre suçluluk-utanç düzeyini göstermektedir. Örnekleme namaz kılma durumları 'Beş vakit namaz kılıyorum' şeklinde sorulmuş, buna göre 'Kesinlikle Bana Uygun' diyenlerin oranı %20,8 (n: 104), 'Bana Uygun' diyenlerin oranı %33,8 (n: 169), 'Kararsızım' diyenlerin oranı %25 (n: 125), 'Bana Uygun Değil' diyenlerin oranı %12,8 (n: 64), 'Kesinlikle Bana Uygun Değil' diyenlerin oranı %7,6 (n:38)'dir. Katılımcıların çoğunluğunun (%33,8) "Bana

Uygun" seçeneğini işaretlediği görülmektedir Buna göre; 'Kesinlikle Bana Uygun' diyenlerin suçluluk-utanç düzeyi puan ortalamaları 97.04, 'Bana Uygun' diyenlerin ortalaması 94.49, 'Kararsızım' diyenlerin ortalaması 89.59, 'Bana Uygun Değil' diyenlerin ortalaması 86.18, 'Kesinlikle Bana Uygun Değil' diyenlerin ortalaması 83,84 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur ($p>.05$). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun 'Kesinlikle Bana Uygun' (1. Grup) diyen öğrenciler ile "Kararsızım" (3. Grup), "Bana Uygun Değil" (4. Grup) ve 'Kesinlikle Bana Uygun Değil' (5. Grup) diyen öğrenciler; "Bana Uygun" diyen öğrenciler (2. Grup), ile "Bana Uygun Değil" (4. Grup) ve "Kesinlikle Bana Uygun Değil" (5. Grup) diyen öğrenciler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre namaz kılanlarda suçluluk-utanç düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

c) Oruç Tutma Durumuna Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri

Tablo 6: Oruç Tutma Durumuna Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri (Ramazan oruçlarını tutarım.) (Tek Yönlü Anova)						
No	Ramazan orucu	N	%	Xsu	Ssu	Tukey
1	Kesinlikle Bana Uygun	369	73,8	93,8672	16,44428	1/3,4
2	Bana Uygun	70	14,0	89,4286	16,39156	
3	Kararsızım	18	3,6	82,5000	17,98120	
4	Bana Uygun Değil	14	2,8	79,7857	22,74669	
5	Kesinlikle Bana Uygun Değil	29	5,8	84,9655	19,74929	
	Toplam	500	100,0	91,9260	17,22713	
SDsu= 4/495				Fsu= 6,043	p= .000	p<.05

Tablo 6 Oruç tutma durumuna göre suçluluk-utanç düzeyini göstermektedir. Örnekleme oruç tutma durumları 'Ramazan oruçlarını tutarım' şeklinde sorulmuş, buna göre 'Kesinlikle Bana Uygun' diyenlerin oranı %73,8 (n: 369), 'Bana Uygun' diyenlerin oranı %14,0 (n: 70), 'Kararsızım' diyenlerin oranı %3,6 (n: 18), 'Bana Uygun Değil' diyenlerin oranı %2,8 (n: 14), 'Kesinlikle Bana Uygun Değil' diyenlerin oranı %5,8 (n:29)'dur. Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun (%73,8) "Kesinlikle Bana Uygun" seçeneğini işaretlediği görülmektedir. Buna göre; 'Kesinlikle Bana Uygun' diyenlerin suçluluk-utanç düzeyi puan ortalamaları 93.86, 'Bana Uygun' diyenlerin ortalaması 89,42, 'Kararsızım' diyenlerin ortalaması 82.50, 'Bana Uygun Değil' diyenlerin ortalaması 79,78, 'Kesinlikle Bana Uygun Değil' diyenlerin ortalaması 84,96 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur ($p>.05$). Post-Hoc (Tukey) ise bu durumun 'Kesinlikle Bana Uygun' (1. Grup) diyen öğrenciler ile "Kararsızım" (3. Grup) ve "Bana Uygun Değil" (4. Grup) diyen

öğrenciler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. Buna göre oruç tutanlarda suçluluk-utanç düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

d) Dua Etme Sıklığına Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri

Tablo 7: Dua Etme Sıklığına Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri (Her gün dünyam ve ahiretim için dua ederim.) (Tek Yönlü Anova)						
No	Dua	N	%	Xsu	Ssu	Scheffe
1	Kesinlikle Bana Uygun	160	32,0	97,0500	15,75872	1/3,4,5 2/5
2	Bana Uygun	183	36,6	92,3005	16,05288	
3	Kararsızım	108	21,6	87,9722	17,36387	
4	Bana Uygun Değil	29	5,8	86,1724	21,78641	
5	Kesinlikle Bana Uygun Değil	20	4,0	77,2000	16,12647	
	Toplam	500	100,0	91,9260	17,22713	
		SDsu= 4/495	Fsu=10,137	p= .000	p<.05	

Tablo 7 dua etme sıklığına göre suçluluk-utanç düzeyini göstermektedir. Örnekleme dua etme durumları 'Her gün dünyam ve ahiretim için dua ederim.' şeklinde sorulmuş, buna göre 'Kesinlikle Bana Uygun' diyenlerin oranı %32 (n: 160), 'Bana Uygun' diyenlerin oranı %36,6 (n: 183), 'Kararsızım diyenlerin oranı %21,6 (n: 108), 'Bana Uygun Değil diyenlerin oranı %5,8 (n: 29), 'Kesinlikle Bana Uygun Değil diyenlerin oranı %4 (n: 20)'dür. Katılımcıların çoğunluğunun (%36,6) "Bana Uygun" seçeneğini işaretlediği görülmektedir. Buna göre; 'Kesinlikle Bana Uygun' diyenlerin suçluluk-utanç düzeyi puan ortalamaları 97.05, 'Bana Uygun' diyenlerin ortalaması 93.30, 'Kararsızım' diyenlerin ortalaması 87.97, 'Bana Uygun Değil' diyenlerin ortalaması 86.17, 'Kesinlikle Bana Uygun Değil' diyenlerin ortalaması 77,20 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) de istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur (p<.05). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun "Kesinlikle Bana Uygun" diyen öğrenciler (1. Grup) ile "Kararsızım" diyen öğrenciler (3. Grup), "Bana Uygun Değil" diyen öğrenciler (4. Grup), "Kesinlikle Bana Uygun Değil" diyen öğrenciler (5. Grup); "Bana Uygun" diyen öğrenciler (2. Grup), ile "Kesinlikle Bana Uygun Değil" (5. Grup) diyen öğrenciler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. En yüksek suçluluk-utanç düzeyi puan ortalamasını dua etme sıklığı en çok olan 1. Grubun aldığı ve dua etme sıklığı arttıkça suçluluk-utanç düzeyi puan ortalamalarının arttığı da görülmektedir. Buna göre sık sık dua edenlerde suçluluk-utanç düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

e) Dini Uyarıda Bulunmaya Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri

Tablo 8: Dini Uyarıda Bulunmaya Göre Suçluluk-Utanç Düzeyleri (Gerektiğinde arkadaşlarıma dini uyarılarda bulunurum.) (Tek Yönlü Anova)						
No	Dini Uyarı	N	%	Xsu	Ssu	Scheffe
1	Kesinlikle Bana Uygun	143	28,6	97,0140	15,24910	1/ 3,4,5 2/4
2	Bana Uygun	193	38,6	93,1658	15,36987	
3	Kararsızım	95	19,0	87,6000	17,43767	
4	Bana Uygun Değil	44	8,8	84,4773	22,97267	
5	Kesinlikle Bana Uygun Değil	25	5,0	82,8000	18,41422	
	Toplam	500	100,0	91,9260	17,22713	
		SDsu= 4/495	Fsu= 9,250	p= .000	p<.05	

Tablo 8 dini uyarıda bulunma davranışına göre suçluluk-utanç düzeyini göstermektedir. Örnekleme dini uyarıda bulunma durumları 'Gerektiğinde arkadaşlarıma dini uyarılarda bulunurum.' şeklinde sorulmuş, buna göre 'Kesinlikle Bana Uygun' diyenlerin oranı %28,6 (n: 143), 'Bana Uygun' diyenlerin oranı %38,6 (n: 193), 'Kararsızım' diyenlerin oranı %19 (n: 95), 'Bana Uygun Değil' diyenlerin oranı %8,8 (n: 44), 'Kesinlikle Bana Uygun Değil' diyenlerin oranı %5 (n: 25)'dir. Katılımcıların çoğunluğunun (%38,6) "Bana Uygun" seçeneğini işaretlediği görülmektedir. Buna göre; 'Kesinlikle Bana Uygun' diyenlerin suçluluk-utanç düzeyi puan ortalamaları 97.01, 'Bana Uygun' diyenlerin ortalaması 93.16, 'Kararsızım' diyenlerin ortalaması 87.60, 'Bana Uygun Değil' diyenlerin ortalaması 84.47, 'Kesinlikle Bana Uygun Değil' diyenlerin ortalaması 82,80 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara göre Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) de istatistiksel anlamda bir farklılaşma bulunmuştur (p<.05). Post-Hoc (Scheffe) ise bu durumun "Kesinlikle Bana Uygun" diyen öğrenciler (1. Grup) ile "Kararsızım" diyen öğrenciler (3. Grup), "Bana Uygun Değil" diyen öğrenciler (4. Grup), "Kesinlikle Bana Uygun Değil" diyen öğrenciler (5. Grup); "Bana Uygun" diyen öğrenciler (2. Grup), ile "Bana Uygun Değil" (4. Grup) diyen öğrenciler arasındaki farklılıktan kaynaklandığını göstermektedir. En yüksek suçluluk-utanç düzeyi puanının dini uyarıda bulunan 1. grubun (97.01) puanı olduğu ve dini uyarıda bulunma davranışı arttıkça suçluluk-utanç düzeyi puanının da arttığı görülmektedir.

TARTIŞMA

A. Sosyo-Demografik Değişkenlere Göre Örneklem Suçluluk Duygusu Düzeyi ile İlgili Bulguların Tartışılması

A1. “İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin diğer liselerde okuyan öğrencilere göre suçluluk düzeyleri daha yüksektir” hipotezi doğrulanmıştır ($p < .05$). Araştırma sonuçlarına göre İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin suçluluk düzeyleri diğer lise öğrencilerine göre daha yüksek çıkmıştır. Bu durum İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin dindarlık düzeyleriyle ilişkili bir sonuç olarak ele alınabilir. Nitekim Kartopu (2016) tarafından yapılan araştırmaya göre İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin suçluluk düzeyleri diğer fakülte öğrencilerine göre daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Ancak Kula (2012) tarafından yapılan araştırmaya sonucuna göre düz lise öğrencilerinin utanç duygusu düzeyinin, İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin utanç duygusu düzeyinden anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmektedir. Dilber (2013) tarafından Genel, Meslek ve Anadolu lisesi öğrencileri ile yürüttüğü araştırmada ise Anadolu Lisesindeki öğrencilerin diğer liselere göre daha fazla suçluluk duygusu yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca din eğitiminin yapıldığı okullarda öğrenim gören gençlerin dinî duygu, düşünce ve davranışlarının şekillenmesinde içinde yetiştikleri sosyo-kültürel çevrenin etkinliği de dikkatten kaçırılmamalıdır (Yapıcı, 2006, 105).

Dinsel farkındalığın yükselmesi, inanan insanı davranışlarının inancına uygun olması açısından uyarmaktadır. Dini emir ve tavsiyelere uygun davranmadığını düşünen birey suçluluk duygusu hissetmektedir (Karaca, 2016, 83). Söz konusu dinsel farkındalık arttıkça suçluluk düzeyi de artmaktadır. Çünkü bu şekilde dindarlıkta hem bilgi hem de duygu boyutunda birtakım değişimler meydana gelmektedir. Örneğin “bu devirde içki içmek haram mı olur?” şeklinde yorum yapan biri alkol kullandığında muhtemelen herhangi bir suçluluk duymayacaktır. Bu tavır dinsel farkındalığın eksikliği sebebiyledir. Bu bakımdan İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin daha fazla suçluluk hissetmesinin daha fazla suçlu/günahkâr oldukları anlamına gelmediği ifade edilmelidir. Nitekim suçluluk, bir duygu olarak kişinin kendine yönelik algısı ve bilgisi ile ilişkilidir. İslâm dini açısından birey her ne kadar dindar olsa da sosyal hayat içerisinde birtakım ilişkiler kurmakta ve bunun sonucunda hata yaptığını veya yapabileceğini düşünmektedir. Ayrıca ibadetlerindeki birtakım eksiklikler veya hakkıyla yerine getirme konusundaki endişeler, kişinin suçluluk duygusuna kapılmasına sebebiyet vermektedir. Dindarlık arttıkça somut olarak günah ve suç azalsa da bireyin iç dünyasında söz konusu suçluluk duygusu artış göstermektedir. Dolayısıyla bireyin dindarlığı derinleştikçe suçluluk hassasiyeti artmaktadır. Bu bağlamda dindarların suçluluk düzeylerinin yüksek olması, sahip oldukları dinsel hassasiyet ile ilişkilendirilebilir (Kartopu, v.dğr., 2016, 1781).

A2. “Kızların suçluluk duygusu düzeyi erkeklerden daha yüksektir” hipotezi doğrulanmıştır ($p < .05$). Kızların suçluluk duygusu düzeyi puan ortalaması, erkeklere göre daha yüksektir. Bu yüksekliğin örneklem grubunu lise öğrencilerinin oluşturduğu düşünüldüğünde gelişim psikolojisi alanyazınıyla uyumlu olduğu düşünülebilir. “Ergenlik döneminde kızların, erken olgunlaşmaya paralel kimlik gelişimleri de erkeklere oranlara daha hızlı olduğu bilinmektedir. Alanyazına bakıldığında, suçluluk duygusu düzeyi ile cinsiyet ilişkisini inceleyen

araştırmalarda birbirinden farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir” (Kartopu, 2015, 211). “Kız ve erkeklerin, depresyon, öfke içte ve öfke dışta durumları açısından aralarında fark olmadığı saptanmış ve kızların suçluluk ve utanç durumlarının erkeklere göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Bu durumun, Türk toplumunun, kızların davranışlarına daha sınırlayıcı ve daha az hoşgörü göstermesinden dolayı, kızlarda suçluluk duygusu daha fazla hissettirilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir” (Köksal-Gençdoğan, 2007, 172). Yine Cirhinlioğlu ve Güvenç (2011) tarafından yapılan bir araştırmada da suçluluk duygusunu kadınların erkeklerden daha yoğun yaşadıkları yönündedir. Yaşa (2012) üniversite öğrencileri ile yürüttüğü çalışmada cinsiyet değişkeni ile suçluluk duygusu arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüş buna göre kız cinsiyete sahip kişilerde erkek cinsiyete kıyasla daha fazla suçluluk yaşama eğilimi olduğunu saptamıştır.

“Kadınların erkeklerden daha fazla utanç ve suçluluk eğilimi göstermesi cinsiyet kalıp yargıları temelinde sosyalleşmesine bağlı olarak daha fazla utanç ve suçluluk eğilimli olmasının yanında bu duyguyu erkeklerden daha fazla kabul ettiğini veya duyguları hakkında daha açık olma eğilimi taşıdığını yansıtıyor olabilir” (Cirhinlioğlu - Güvenç, 2011, 263). Erkekler ise cinsiyet farklılıklarını anlamalarıyla birlikte, aile ve toplum içerisinde daha rahat hareket etme, daha serbest olma hakkını kendilerinde görebilirler. Kendine güvenle birlikte ortaya çıkan bu durumun sonucunda, yapılan yanlış davranışta benliklerini hedef alma tutumunu sergileyebilirler. Bunun yerine davranış odaklı olan suçluluk duygusunu daha çok yaşayabilirler (Sığır-Tabak-Sağır, 2010, 82). Mevcut araştırmanın sonucunu destekleyen bir başka çalışma ise Özer (2011) tarafından yapılmış cinsiyetin, suçluluk ve utanç duyguları üzerinde anlamlı fark yarattığı, kızların erkeklere oranla daha fazla suçluluk ve utanç yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bazı araştırmalarda ise kadınların, erkeklere oranla daha fazla utanç yaşadıkları (Akbağ-İmamoğlu, 2010) tespit edilmiştir. Suçluluk ve Utanç duygusunun cinsiyete göre farklılaştığı ile ilgili bulgular Karataş'ın (2008) çalışmalarında da belirtilmiştir. Karataş'ın çalışması sonucuna göre de kız öğrencilerin suçluluk puanlarının erkek öğrencilerin suçluluk puanlarına göre anlamlı derecede farklılaştığı tespit edilmiştir. Bu da kız ve erkek öğrencilerin birbirlerinden farklı olarak suçluluk duygusu yaşadıkları anlamına gelebilir. Kız öğrencilerin toplumsal baskı sebebiyle duygularını çok fazla ortaya koyamamaları ve yanlış anlaşılmaktan korkmaları onlardaki suçluluğu arttırmış olabileceği belirtilmiştir. Sığır ve diğerleri (2010) tarafından yapılan bir araştırmada ise ve erkeklerin suçluluk puanları kadınlara göre yüksek bulunmuştur. Benzer şekilde Kula (2012) tarafından yapılan bir araştırmada da erkeklerin suçluluk puanları kızlarınkinden anlamlı düzeyde yüksek olduğu sonucu paylaşılmıştır.

A3. “Anne öğrenim düzeyi yükseldikçe suçluluk düzeyi düşer” hipotezi doğrulanmıştır ($p < .05$). En yüksek suçluluk düzeyi puanı annesi sadece okuryazar olan öğrencilere ait iken en düşük suçluluk düzeyi puanı ise annesi master/ doktora mezunu olan öğrencilere ait olduğu görülmektedir. Böyle bir tabloda anne öğrenim durumunun yükselmesine ya da azalmasına bağlı olarak suçluluk düzeyi puanının farklılaştığı ifade edilebilir. Yaşa (2012) üniversite öğrencileri ile yürüttüğü araştırmada annenin eğitim düzeyinin yaşanan suçluluk duygusu üzerine anlamlı düzeyde etkisi olduğunu belirtmiştir. Özellikle ilkökul ve altı düzeyinde eğitime sahip anneleri olan katılımcıların suçluluk eğiliminin daha fazla, üniversite mezunu

annelerin çocuklarında ise suçluluk duygusunun daha az olduğunu ifade etmektedir. Düşük anne eğitimine sahip ergenlerin, anneleri ile sağlıklı bir iletişim içinde olamayabilecekleri, yaşadıkları sıkıntılarını rahatça ifade etmekte sorunlar yaşayabilecekleri, herhangi bir hata veya başarısızlık durumunda, anneleri tarafından destek verilmek yerine daha da aşağılanacakları düşüncesinin hâkim olabileceği, dolayısıyla da herhangi bir hata yapmamaya çalışacakları, hata veya başarısızlık durumunun ise suçluluk ve utanç duygularını yüksek seviyede yaşayabileceklerine sebep olabileceği ifade edilebilir (Özer, 2011, 114). Uzun (2018) tarafından yapılan araştırma da öğrencilerin annelerinin eğitim durumları ve suçluluk düzeyleri incelenmiş, anneleri okumayan ve ilkokul mezunu olan öğrencilerin utanç duygularının yüksek olduğu ifade edilmiştir.

B. Dindarlık Tutumlarıyla Suçluluk Duygusu Düzeyi Arasındaki İlişkiye Yönelik Bulguların Tartışılması

B1. “Ailesi dindar olanların suçluluk düzeyi dindar olmayan ailelere göre daha yüksektir” hipotezi doğrulanmıştır ($p < .05$). Dindarlık seviyelerine göre suçluluk düzeyi anlamlı oranda artmıştır. Puanlar arasında kendilerini “çok dindar” olarak niteleyen grup en yüksek suçluluk düzeyine sahiptir. Bu sonuçtan yola çıkarak ailesi dindar olanların suçluluk düzeyleri daha yüksek çıkmıştır.

Mevcut araştırmamızda ki bulguları destekleyen Kartopu ve diğerleri (2016) tarafından yapılan araştırmada ailesi dindar olanların suçluluk düzeyleri daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. “Tanrı algısı, bireyin Tanrı’ya yönelik tüm atıfları, duygu ve düşüncelerinden ibarettir. Tanrı algısı çocuklarda oluşmaya başlayan, bireyin çevresi, dini ve kişiliği tarafından şekillenen bir yapıdır. Tanrı algısı oluşurken bireye öğretilen dini temsiller o bireyin Tanrı’ya yönelik algısının olumlu veya olumsuz yönde gelişmesine etki edebilir” (Güler, 2007, 124). Toplumun kültür değerlerinin bir kuşaktan diğerine aktarılması şeklindeki temel eğitimsel işlevinin yanında aile, özellikle okulöncesi dönemde çocuğun yaşamında en etkili sosyalleştirme kurumudur (Yavuzer, 2017, 132). Aile, çocuğun içinde doğduğu, hayata adım attığı tabii bir grup, önemli bir sosyal çevredir. Burada onun her türlü ihtiyacı karşılanacak; yarının yetişkininin şahsiyetini temellendirecek olan eğitim ve kültür burada verilecektir (Şentürk, 2013, 69). Nitekim çocuk, sosyal bir birey olmayı öğrenirken, aynı zamanda en küçük ayrıntısına kadar kopya edeceği bir modele gereksinim duyar (Yavuzer, 2017, 132). Bu taklit döneminde çocuk, aile fertlerinde gördüğü ibadetlere, dini motifli her türlü davranışlara içten gelen duygularla yönelir ve onların dini yaşantılarından örnek alarak kendi de aynı davranışları uygulamak ister. Kaynağını sevileni taklit etme psikolojisinden alan bu eğilim, çocuğun dini hayatının oluşmasında oldukça önemlidir (Peker, 2011, 167).

Bütün gözlemler dini tavrın teşekkülünde yakınların tesirinin en belirgin faktör olduğu konusunda birleşmektedirler (Vergote, 1986, 316). Çocukta dini uyanış, yetişkinlerin ilgi, teşvik, destek ve örnek olmalarına büyük ölçüde bağlı bulunmaktadır. Eğer çocuk öncelikle ailede huzurlu bir manevi ortam içinde yaşama imkânı bulabilirse, onda güçlü bir dini uyanış görülebilir. Ancak, aile içerisinde çocuğun tenneffüs ettiği dini hayatın mahiyeti ve içeriği ile, aile yapısı, aile üyelerinin dine ilgi dereceleri ve dini eğitimde izlenen yöntem ve alışkanlıklara bağlı olarak farklı sonuçlar ortaya çıkabilir. Çocuk ailede dini annesinden ya babasından ya da nine ve dedesinden öğrenecektir. Çocuk bunların dini söz, tavır ve

davranışlarından algıladıklarını kendi tecrübeleri, kabiliyetleri ve kişisel düşünme ve tepkileri ölçüsünde işleyerek, kendine has bir dini anlayış ve yaşayışı geliştirmeye yönelecektir (Hökelekli, 1998, 257).

Dini kişiliğin gelişimi açısından ailenin etkisi birinci derecede bir öneme sahiptir. Dini inanç ve tutumlar erken yaşlarda aile içinde teşekkül etmeye başlar. Genellikle bunlar, aile grubu içerisinde edinilen ilk tecrübelerle sıkı sıkıya bağlıdır. Bununla birlikte fert, kendi kültüründe ki çeşitli etkilere karşı seçici bir tarzda tepkide bulunmaktadır. Çocuk ana-babasından inanç ve tutumlarını hazır bir şekilde almaz; onun ana-babasıyla aynı inanca sahip olup olmaması, o inancın bizzat çocuk için ifade ettiği mana ve ehemmiyete bağlıdır. Aynı zamanda aile, çocukların inanç ve tutumları üzerinde diğer kültürel etkilerin de aynı doğrultuda işleme derecesiyle uygun olarak bir etkide bulunur (Hökelekli, 1986, 36). Ailedeki bireylerin dini tutum ve davranışları çocuğu kuvvetle etkileyerek, onun dini tutumlarında belirleyici bir rol oynar. Çocuk da benzer tutumlara sahip olur. Her ne kadar yaşı ilerledikçe çocuğun dini tutumlarında değişiklik olursa da çocukluk döneminde ki tutumların izlerine her zaman az çok rastlamak mümkündür (Peker, 2011, 155). Çocuklar ilk dini kavramları aile içinde öğrenirler. Ailedeki konuşma üslubu, kullanılan dini kavramlar, günlük yaşantı ve davranışlar onların din anlayışı üzerinde etkili olmaktadır (Kartopu-Tanrıverdi, 2013, 623). Çocuk tarafından, çevresindekilerin Allah'a dua ederken, ibadet ederken bazı söz ve davranışlarının işitilmesi, görülmesi, onun bilincine yerleşir ve yavaş yavaş benimsenir. Bu dönemde çocuğun söz ve davranışları, henüz dini konularla düşünüp anlama sonucu meydana gelmediğinden, onun davranışları adeta mekanik olarak kendini gösterir. Örneğin, sofrada ilk lokmaya "besmele" ile başlayıp sonunda "hamd" ile sofradan kalkması, namaz kılan anne babasıyla yatıp kalkması gibi hareketler, çocukta henüz anlamını kavramadan genellikle büyüklerinden gördüğü şekilde taklitte tekrarlanır. Bunun gibi ailedeki kişilerin her türlü dini davranışları kullandıkları dini sözler ve ibadet şekilleri çocukta derin izler bırakır ve taklit edilmeye çalışılır (Peker, 2011, 167-168).

Çocuk inancını çevrenin koşullarına bağlı olarak kazanır. Çevreye bağlı olarak kazanılan bu inanç ise çocuğun gelişim süreçleriyle ilişki içinde gelişir ve anlam kazanır (Kayıklık, 2003, 124). Aile bireylerinin dini davranışları çocuğu son derece etkiler. Özellikle dini davranışların aile bireylerinin hepsi tarafından birlikte yapılması, çocuğun bunları benimsemesinde önemli rol oynar (Peker, 2011, 169). Aile üyelerinin birbirleriyle dayanışma ve güven içinde olması, temel gereksinimlerden bir diğeridir. Aile içinde karşılıklı güven duygusu ve dayanışma varsa, aile dışında bireyin karşılaştığı stres getirici olumsuz yıkıcı etkisini pek göstermez. Güven duygusunun baskın olduğu aile, dış dünyanın yaratmış olduğu üzüntü ve kaygılardan kurtulacak bir sığınak, bir ortam oluşturur (Cüceloğlu, 2000, 53). Çocuk okul çağında geldiğinde sosyal çevresi genişler anne babasından başka otoritelerin olduğunu keşfeder (Karlı, 2018, 90). Aile aynı zamanda çocuğa sevgi ilgi, güven ve değer duygusu kazandırarak özsaygı oluşumuna katkı sağlamaktadır. İslam'da çocuk Allah'ın emaneti ve bir imtihan vesilesi olarak kabul edilmekte, onların korunması, ihtiyaçlarının karşılanması ve çocuklar arasında adil davranılması tavsiye edilmektedir. Karşılığın genç bireyler üzerinde yaptığı bir araştırmada dindarlık ile özsaygı arasında pozitif ilişkiler tespit edilmiştir (Karlı, 2017, 16-46).

Bireyin hayatında ailenin rolü göz önüne alındığında Tanrı algısının oluşumundaki etkisinin çok fazla olduğu söylenebilir. Dindar bir ailede yetişen bir çocuğun sürekli dini uyarıcılarla karşılaşması, günah işlememeye veya iyi işler yapmaya yönelik tavsiyede bulunulması bireyde suçluluk duygusunu tetikleyebilir. Ya da ailesinin dindar olduğunu gören birey, kendi dindarlığıyla kıyaslama yaptığında suçluluk hissine kapılabilir. Tanrı algısı zayıf olan bireyde zaten söz konusu suçluluk meydana gelmeyecektir. Dolayısıyla ailesi dindar olan bireylerin hem kendisinin dindar olması hem de sürekli dinî uyarıcılarla karşı karşıya gelmesi suçluluk düzeylerini arttırıcı etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır (Kartopu, 2016, 1779).

Bir toplumun kalitesi ve geleceği her yönden iyi yetişmiş ve iyi karakter sahibi insanların varlığına bağlıdır. İnsanlar iyi ahlâkî karaktere kendiliğinden sahip olmazlar. Değerler çocuk ve gençlere evde anne-baba, okulda ise öğretmenler kanalıyla aktarılmakta ve yaşatılmaktadır. Çocuklarda iyi karakter geliştirmek temelde ailenin sorumluluğu olmakla birlikte, aynı zamanda okulların, gönüllü kuruluşların, dinî kurumların ve gençliğe hizmet veren kişi, grup ve kurumların paylaşılmış sorumluluğundadır (Hökekleli, 2007, 70). Bu bağlamda kişiliği oturmuş bireylerin yetişmesi öncelikle sağlıklı bir aile ortamında ve etkili aile iletişimi ile sağlanabilir (H. Apaydın, 2001, 323). Dolayısıyla “İster dini olsun ister olmasın bireyin bütün davranış ve inançlarının gerisinde aile önemli bir etkidir. Sosyal bilimcilerin pek çoğu da dini tavırların teşekkülünde aile faktörünün önemli bir etken olduğunu açıklamakta ve din ile aile psikolojisi arasında kuvvetli bir bağ olduğunu söylemektedirler. Şu noktayı da unutmamak gerekir: Geleneksel aile yapısı içerisinde anne ve baba çocukların ilk genel eğitimlerinde olduğu gibi dini değerlere karşı olumlu ve olumsuz tutumlarının oluşup gelişmesinde de etkili bir yere sahiptir” (Aydın, 1996, 214). Her ne kadar bu dönemdeki dini yaşantı gelecekte devam ettirilmeyecekse de kişinin gelecekteki dini hayatının büyük oranda bu duygusal içeriklere bağlı olması, bu döneme ayrı bir önem kazandırır (Kartopu-Tanrıverdi, 2013, 624).

B2. “*Namaz ibadetini yerine getirenlerin suçluluk düzeyleri yerine getirmeyenlere göre daha yüksektir*” hipotezi doğrulanmıştır ($p<.05$). Araştırma sonucuna göre en yüksek suçluluk düzeyi puanının beş vakit namaz kılan öğrencilerin puanı olduğu görülmektedir ve namaz kılma durumu arttıkça suçluluk düzeyi puanının arttığı görülmektedir.

Kartopu ve diğerleri (2016) tarafından yapılan araştırmada namazlarını sürekli kılan bireylerin suçluluk düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İbadet kavramı, günlük dilde, şekli belirlenmiş, yapılması gereken belirli davranışlar olarak dar anlamda kullanılır. Örneğin, namaz kılmak, oruç tutmak ve hacca gitmek gibi. Aslında geniş anlamda bakıldığında İslam dinine göre, Allah’ın rızasını kazanmak için yapılan her hareket ibadet hükmündedir (Peker, 2011, 117). Allah inancı ve bağlılığını simgeleyen bütün davranışlar ibadet olarak isimlendirilebilir. İbadet, Allah’la kurulan tabiatüstü ilişkinin, belli sözler, jestler ve davranışlar ve davranışlar sistemi şeklindeki tezahürüdür (Hökekleli, 1998, 233). Kalbi fenalıklardan, kötü eğilimlerden temizleyerek insan ahlakının yükselmesine hizmet eder. İbadet karakteri de sağlamlaştırır. Gönülden ve içten Allaha teveccüh eden mümin yalandan, tembellikten, günahattan kaçınır; İslam’ın koyduğu dini ve ahlaki esaslara samimiyetle bağlanır ve inanır. İbadet, insanın kendine güvenini

arttırır, metanet ve cesaretini takviye eder (Pazarlı, 1968, 172). Özetle ibadet, kulun Allah'a sevgi, saygı, şükran ve acizlik duygularını ifade eden davranışlarıdır (Şentürk, 2013, 127).

İslam dinindeki bütün ibadetlerin hayatımız üzerinde etkisi olmakla birlikte en çok etkisi olan ibadetin, en sık yerine getirilen namaz ibadeti olduğunu söyleyebiliriz. Farz, vacip, sünnet ve müstehap gibi türlere ayrılmakta olan namaz ibadeti, mü'minlere dünyevi ve uhrevi pek çok fayda kazandırmaktadır (Kımtır, 2016, 301). Kur'an-ı Kerim'de en çok vurgulanan ibadet olan namaz, bireyin dinle irtibatını canlı tutmakta, hayata düzen vermekte ve kul olma bilincini kazandırmaktadır. Kulluk bilinci bireye yaptıklarından dolayı hesaba düşüncesini etkinleştirerek duygu düşünce ve davranışlarında kontrollü olmaya sevk etmektedir (Karlı, 2018, 135). Namazın ruhen iştirak edilerek ya da duyarak, hissederek ve yaşayarak kılınması, her şeyden önce namaz öncesi ilahi huzura çıkış için yapılacak olan bedeni ve ruhi hazırlık, yöneliş ve soyutlanışla ve bu şuurlu yöneliş halinin namaz boyunca sürdürülmesiyle yakından ilgilidir (Certel, 1997, 332-333). Namaz ibadeti, İslam'ın temel esaslarından birini teşkil eden, biyolojik, psikolojik ve sosyal bakımdan çok yönlü ve çok fonksiyonlu olduğu kadar; hayatın içinde her zaman, her şart ve ortamda yapılması gereken bir görev; Allah'la kulun irtibatını sağlayan ve sürdüren önemli bir dini davranıştır. Kur'an'da ve hadislerde çeşitli vesilelerle namazla ilgili gerekli bilgiler verilmiş, bu ibadetin önemi üzerinde durulmuştur (Şentürk, 2004, 38). Namaz insana nefsinin istek ve arzularının aksine Allah'a bağlanıp yönelmesini, onun emir ve yasaklarına itaat etmesinin gerekliliğine inandırır ve böylece ümitsizliklerinin ortadan kalkmasına, Allah'tan isteme ve en büyük zorluklar karşısında bile O'na yönelerek çözüm aramaya sevk etmektedir. Böylece namaz ibadeti duygu, düşünce ve davranış bazında kişide olumlu değişiklikler meydana getirmek suretiyle psikolojik iyi oluş haline katkıda bulunmaktadır (Kımtır, 2016, 303). Nitekim namaz insan için hayat boyu süren ve ahlâkı güzelleştiren manevî bir eğitimidir. Bu eğitim, kişiye mükemmel bir Müslüman şahsiyeti kazandırır. Peygamberin yolunu izleme, görevlerini yerine getirme konusunda insanları eğitir. Günde beş vakit namazda Allah'ın huzurunda duran, O'nun iman ve ahlâk ile ilgili talimatlarını okuyan kimse, elbette namaz kılmayan kimseden farklı bir kişiliğe sahip olur. Namaz, mümini ahlâkî açıdan arındırır ve güzelleştirir. Her namazda bilinçli bir şekilde Allah'ın huzuruna çıkan, doğrudan O'na yönelen ve hitapta bulunan müminin, günün öteki saatlerinde O'nun diğer emirlerine muhalefet etmesi zordur. İslam'da, ibadetlerin yanında, bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyen emirler de vardır. İbadet emrini yerine getirmek suretiyle ilâhî emirlere uymayı öğrenen, bu konuda gerekli alıştırmayı yapan mümin, bu uyumu hayatın diğer alanlarına transfer etmekte zorlanmaz. İşte böylece namaz ibadeti, insana sürekli Allah'ı hatırlattığı için, onu dürüst, namuslu ve terbiyeli bir insan haline getirir. İnsanı başına buyruk davranmaktan alıkoyar, böylece onun karakterlerini yaşam tarzını şekillendirir (Kasapoğlu, 2015, 16).

Beş vakit namaz, fertleri sık sık Allah'ın huzuruna getirerek kalbin kötülüklerden temizlenmesine hizmet eder iradeyi takviye eder ve ahlâkın yükselmesine yardım eder (Pazarlı, 1968, 170). İnsanın namazla Allah'a karşı sağladığı duygusal yaşantı yoğunluğunun, manevî konsantrasyonunun, bir başka deyimle imanının, itminanın artmış olması onu Allah'ın ahlâkî tercihlerine göre davranışa, itaate, kulluğa, ibadete yönlendireceği kuvvetle muhtemeldir. Kur'an

açıkça namazın insanı hayasızlık ve fenalıklara düşmekten koruyacağını söyler ve bunu da Allah'ı anmanın büyüklüğüne bağlar (Güler, 2003, 88). Ayette "Sana vahyedilen Kitabı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki namaz hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar. (Ankebût, 29/45) buyurulmuştur. Bir kere namaz için de bunlar yapılmaz. Bundan başka namaz hakikati, ne olduğu bilinerek kılınan sahih namaz, namaz dışında da çirkinlikten, uygunsuzluktan uzaklaştırır. Yasaklamak, uzaklaştırmayı mutlak olarak sağlamasa bile herhalde gerektirir. Sahih ve doğru bir şekilde namaza devam edildikçe iyilik artar. Resulullah (s.a.v) tan rivayet olunmuştur ki: "Kim bir namaz kılar da o namaz kendisini açık ve gizli kötülüklerden alıkoyamazsa o namazla Allah'tan uzaklaşmaktan başka bir şey artırmış olmaz" buyurmuştur. Onun için İbnü Mes'ud Hazretleri demiştir ki: "Namazını gereği gibi yerine getirmeyen Allah Teâlâ'dan uzaklığı artırmaktan başka bir şey yapamaz." Bunun sebebi, çünkü namaza itaat, onun sınırlarını gözeterek hakkıyla kılmaktır. Onun sınırında ise açık ve gizli bütün kötülüklerden men ve alıkoyma vardır.

Günlük yaşamımızda bilerek veya bilmeyerek az çok vicdanımızı karartmış olabiliriz. Böylece benliğimiz ve ruhumuz suçluluk ve aşağılık duygusuyla yaralanmış olabilir. İç varlığımızdaki bu suçluluk duygusu haberimiz olmadan şahsiyetimizi, benliğimizi zedeler ve yaralar. Yapılması gereken işlenen günahlardan pişman olup ilahi otoriteden özür dilemek ve tevbe etmektir. İşte bu amaca ulaşmada insana gerekli olan desteği ve yolu sağlayıp hazırlayacak olan en önemli unsurlardan biri namazdır (Geredeli, 2008, 81). Namaz, kişiyi beş vakitte Allah'a yöneltmesi sebebiyle kişinin Allah'a olan sevgi, saygı ve güven duygularını geliştirir. Allah'a olan güven, kişi için büyük bir manevi dayanak ve destek durumundadır. Allah'a güvenen kişiler, hayatın

Kur'an-ı Kerim'de "Korku ve ümit içerisinde Rablerine dua ederler" (Secde, 16) ayeti bağlamıyla ele alındığında gecenin derinliklerinde yataklarından kalkıp Allah'a derin bir saygı ve teslimiyet ile secdelere kapanıp yakaran müminlerin halini tasvir etmektedir. Ayetteki havf (korku) kelimesi ile ilgili yapılan yorumların genelinden kişinin kendi durumuna bakarak hatalarından dolayı Allah'tan gelebilecek ceza beklentisiyle hissettiği korkunun ifade edildiği anlaşılmaktadır. Yani korku kavramı aslında suçluluk hissine sebebiyet veren bir duygu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla ayetteki ifade insanın secdeyle suçluluk, korku gibi duygularının arttığını ve bu durumun Allah'ın hoşnut olduğu bir hal olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Kartopu, v.dğr., 2016, 1780). Namaz, bireyin olumsuz davranışlardan uzak durmasını sağladığı gibi günahkârlık duygusunun telafisi üzerinde de kişiye olumlu etkilerde bulunur. Birey, namaz sayesinde hata ve günahlarının farkına vararak tevbe ve istiğfarda bulunur (Geredeli, 2008, 82).

B3. "Oruç tutan bireylerin suçluluk düzeyleri tutmayanlara göre daha yüksektir" hipotezi doğrulanmıştır (p<.05). En yüksek suçluluk düzeyi puanı ramazan orucunu tutan öğrencilerin puanıdır. Oruç Farsça'daki rûze kelimesinin Türkçeleşmiş şeklidir. Arapça'sı savm ve sıyâmdır. Savm kelimesi Arapça'da "bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak, engellemek" anlamında kullanılır. Fıkıh terimi olarak ise, imsak vaktinden iftar vaktine kadar, bir amaç uğruna ve bilinçli olarak, yeme içme ve cinsel ilişkiden uzak durmak demektir (Y. Apaydın, 1998: 381). Her tür ibadet, kendini Allah huzurunda hazır bulma halidir. Namaz, dua ve diğer ibadetler vasıtası ile Allah'la kurulan ilişki, O'nun varlığı ve yüceliği hakkında bilgi

ve şuur kazanma tarzlarıdır. Diğer ibadetlerde olduğu gibi oruç ibadetinde de hem beden hem de ruh eş zamanlı olarak ilahi şuurda sabitlenir. Fakat oruçta dikkati çeken, kulun gün boyunca hem bedenen hem zihnen Allah'ın huzurunda olma bilinciyle tam bir teyakkuz halinde olmasıdır. Bir bütün olarak ibadetler güçlülere katlanma, benliğini geliştirme, zorluklarla mücadele etme ve kendini aşma ile sonuçlanan psikolojik bir olgunlaşmanın itici güçleri olarak değer kazanırlar. İbadetler vasıtasıyla ferdin vicdanında sabitleşen "kendi kendini denetleme" sistemi, dengeli bir kişilik gelişiminin önemli bir faktörü olarak görülebilir (Uysal, 2007, 20).

Her şeyden önce İslam dinindeki ibadetler, insanın kişilik ve karakterindeki aşırılıkları dengeleyerek, iç ve dış kontrolü sağlayarak, başkalarına karşı, sevgi, saygı duymaya, sabırlı, merhametli ve affedici olmaya yönelterek, zorluklarla mücadele etme azmi vererek ve benlik yapısını güçlendirerek psikolojik olgunluğun itici güçleri olmaktadır (Kıntar, 2015, 19). Oruç sayesinde insanın maddi zevk ve şehvet duygusunu dengelemesi mümkündür. Ayrıca oruç tutan bir kimse otokontrol ve otokritik yapmak suretiyle dini ve ahlaki değerlere göre davranışlarını düzenlemek durumunda olacağı için kişinin irade gücü ve vicdanının gelişip olgunlaşmasında etkili olduğu düşünülebilir. Zira vicdan insanda değer şuurunun gelişmesiyle oluşur (Uysal, 2007, 21-22).

İslam'a göre orucun başka bir özelliği, Allah'a yakınlık, saygı, şükran, bağışlanma isteği gibi duyguların yoğun olarak yaşandığı dini bir tecrübe olarak görülmesidir. Bu açıdan bakıldığında insan için oruç, ruh sağlığı ve kalp temizliği için son derece önemli bir ibadettir. Oruç, müminin İslam'ın ana kaynağı Kur'an'la ilişkisini daima canlı tutarak dinamiklik kazandırır. Arzu ve eğilimleri öz denetim altına aldığı için bireyin takvalı olmasını sağlar. Bedenin olumsuz eğilimlerinden koruduğu birey ruhen daha huzurlu ve mutlu olmasını sağlar. İslam'ın emrettiği oruç, bir müminin kişiliğinin şekillenmesinde de önemli bir etkiye sahiptir. Bu etki sayesinde Müslüman bir kişi güdü ve eğilimlerini ilahi değerlere uydurmayı öğrenir, insanın duygu ve düşüncelerini olumlu yönde geliştirir. Bundan dolayıdır ki oruç kişide içsel disiplini sağlar, ruhu ve iradeyi güçlendirerek beden ve ruh dengesini sağlayan en kolay ve en pratik bir araç ve ibadettir. Kur'an-ı Kerim de yer alan ayetler oruç ile kişilik bütünlüğü arasında ilişki kurarak kişiye alçak gönüllülük ve sabır gibi güzel hasletler kazandıracaklarını belirtmektedir (Büyükkaya, 2018, 75).

İnsan oruç sayesinde hayvanî duygularını azaltır, ruhunu artırır ve meleklik sıfatı ile vasıflanmaya başlamış olur. Oruç sayesinde cemiyetin içtimaî ve ahlâkî hayatından başka bir fazilet ve aydınlık doğar. Oruç tutan kimse, nefsinin birtakım şiddetli arzuların saldırısına karşı direnmeye alıştırmayı, nefsin taşkınlıklarına karşı koymayı sağlar. Oruç tutan kimse, bir zaman mahrumiyete katlanır. Bu mahrumiyet, yiyecek ve içecek bulamayan herhangi bir yaratığın içine düştüğü acizliğin benzeri değildir. Bu irade bile benimsenmiş, yüksek bir hedefe yönelik bir mahrumiyettir, bir nefis mücadelesidir. İnsan bu mahrumiyet sayesinde yoksulların ve mahrumların hallerini tecrübe ile anlamış olur. Böylece kendisinde acıma, şefkat ve yardımlaşma duyguları artar, insanîyet için pek faydalı hale gelir. Ayrıca kendisinin duyacağı manevî hazlar ise, her türlü düşüncesinin üstündedir. Mabud'un kutsal emrine bağlanarak, hak sahibi olduğu nimetlerinden bir müddet mahrumiyete katlanan insan, artık başkalarının nimetlerine göz diker mi? Başkalarının zararına çalışır mı? İşte, bütün insanlığın yararına hizmet eden kutsal

bir ibadetin şer'î yönden hikmeti apaçıktır. Bunu anlayamamak için insanın düşünce ve duygudan büsbütün mahrum olması gerekir (Bilmen, 2004, 239).

Netice itibariyle İslam'da oruç ibadeti diğer insanlarla empati, sevgi, saygı, anlayış, şefkat ve dayanışma gibi duyguların yaşanmasını sağlayan bir ibadettir. Oruçlu kişi her zaman her yerde Allah'ın gözetim ve kontrolü altında bulunduğunun bilincine varır, zihni berraklaşır, düşünce ufku açılmaktadır. Oruç varlık içinde bulunan insanlara yokluğun, yoksulluğun ne demek olduğunu hatırlatır. Kişi samimiyet içerisinde yerine getirildiğinde Allah'ın yakınlığını ve beraberliğini, yiyip içtiği günlerdekinden daha şuurlu ve yaşama imkânını oruçta bulacaktır. İçinde barındırdığı tüm anlamları göz önüne alındığında orucun Allah'a kul olma bilincine varılabilmesi, mümine yaşayacak hal ve davranışlardan sakınılması ve kulluğun belirli bir disipline bağlanması açısından vazgeçilmez bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır (Büyükkaya, 2018, 80-81).

B4. *“Dua edenlerin suçluluk düzeyleri dua etmeyenlere göre daha yüksektir”* hipotezi doğrulanmıştır ($p < .05$). En yüksek suçluluk düzeyi puanı en çok ve en sık dua eden öğrencilerin puanıdır. En düşük suçluluk düzeyi puanının ise hiç dua etmeyen öğrencilerin puanı olduğu görülmektedir. Dua etme sıklığının artması suçluluk düzeyini de arttırmaktadır.

İnanan birey, inancını zihinsel düzeyde bırakmaz ve inandığı varlık ile yakın ilişkiler geliştirir. İnanan ile inanılan arasındaki bu ilişkilerden biri de duadır (Kayıklık, 2011, 129). Dua çok etkili bir dini psikoterapi yöntemidir. Pek çok psikolojik sorunun tedavisinde en başta bireyin sorunun varlığını kabul etmesi ve uzman bir psikoloğa başvurarak sorunun çözümü için destek alması gereklidir. Ancak bireyler çeşitli nedenlerden ötürü psikolojik sorunlarını diğer bir insana açmaktan kaçınabilirler. Bununla birlikte dua sayesinde birey kendisinde sorun olarak kabul ettiği ancak başkalarına açmak istemediği sorunlarını gizli, açık her şeyi bildiğine ve gücünün yettiğine inandığı Tanrı'ya arz ederek, O'ndan yardım isteyebilir. Böylece birey içine attığı çözümlenmemiş sorununu paylaşmanın neden olduğu psikolojik rahatlamanın yanı sıra sorunun hallolmasında Tanrı'nın kendisine yardım edeceğine inanarak güven duygusu tecrübe eder (Karlı, 2019, 97-198).

Dua, bir teslimiyet bir duygulanma işidir. Dua, insanı ümitsizlikten, karamsarlıktan ve yalnızlık duygusundan kurtarır. Kendi kendine kaldığı, derdini içine attığı zamanlarda düşünür, kaygılanır ve bir kısır bir döngü içine girerek problemini bir yumak gibi sardıkça sarar, büyütür; psikolojik bunalımlara girer. Kişi böyle bir durumda, dua ile içini rabbine dökerek daha iyi bir kul olmaya azmeder. Hayatın zorlukları karşısında yalnız olmadığını, daima yardımını isteyebileceği, onu gören, gözetim ve her şeye gücü yeten bir Yaratıcısı olduğunu hatırlayarak manevi bir güç kazanır (Şentürk, 2013, 152). Dua ve niyaz ibadetin bir parçasıdır. Müminlerin tanrıya hitap etmeleri, ona yaklaşmaya çalışmaları için yapılan bir cehttir. Tanrıya şükranlarını bildirmek hamd ü sena etmek, afv ü mağfiretini dilemek, ruhun tanrıya teveccühüdür (Pazarlı, 1968, 173). Her insan günlük hayatında gerek özel zaman ayırmak suretiyle gerekse sıradan davranışların içerisinde dini için kutsal olan mercilere dua eder (Horozcu, 2015, 211). Nitekim insan çeşitli şeylere ihtiyaç duymakta ve ihtiyaçlarını gidermek için dualarıyla Allah'tan yardım isteme veya O'na sığınma yolunu seçmektedir (Kayıklık, 2011,

144). Bu bağlamda dua bizzat kendiliğinden kendi etkinliğinin prensibini elde tutmadığı için, güç ve kuvveti elde bulunduran yüce bir varlığa başvurmasıdır. Duayı büyü ve büyüsül uygulamalardan, batıl inançlardan ayıran en önemli özellik de buradadır. Büyü ve batıl inanç türü uygulamalarda, duadaki Allah'ın kudretine atfedilen birinci derecedeki önem yerini, doğrudan uygulamanın bizzat kendisine bırakmaktadır (Hökelekli, 1998, 213). Duanın belli ritüel kalıplar içinde yapılması zorunlu olmayıp daha çok bireysel davranışlar içinde gerçekleşir. Bu bağlamda sesli veya sessiz biçimlerde yapılan duanın muhtevası, bireyin o andaki psikolojisine göre değişebilir (Koç, 200, 376). Bununla birlikte bireylerin ibadetler sırasında tekrar ettikleri, ezberledikleri, önceden hazırlanmış dua metinlerinden dua ettikleri görülmekle beraber, o an içinden geldiği şekilde dua edenlerde olmaktadır (Peker, 2011, 126).

Dua etme ile ilgili Batıda din psikolojisi uzmanları çalışmalarda dua çeşitleri ortaya çıkarmışlardır. Söz konusu çalışmalarda saptanan en tutarlı dua etme çeşitleri dilek duası, Söz konusu çalışmalarda saptanan en tutarlı dua etme çeşitleri dilek duası, ritüel dua, meditasyon şeklinde dua, günah çıkarma duası, başkaları adına ayrıcalık isteme duası, kendini geliştirme için yapılan dua ve alışkanlık edinilmiş duadır (Cirhinlioğlu, 2010, 173). Duada insanın duygularının, tepkilerinin, istek ve ihtiyaçlarını önemli bir yeri vardır. Bu bakımdan dua, onu canlandıran duygu ve istekler kadar çeşitlidir. Bir anlamda dua, Allah'la ilişkili olarak kişinin kendi varoluşu hakkın da beslediği niyetlerin açığa vurulmasıdır (Hökelekli, 1998, 226). Birey çeşitli şeylere ihtiyaç duymakta ve ihtiyaçlarını gidermek için dualarıyla Allah'tan yardım isteme veya O'na sığınma yolunu seçmektedir. Çünkü insan bütün ihtiyaçlarını kendi donanımlarıyla karşılayabilme gücüne sahip değildir (Kayıklık, 2011, 144). Duanın içerdiği bütün bu duygular, duanın insanın bir yöne doğru iten bir itki olduğunu ortaya koyar. Dua, edilgin bir boyun eğişi değil, etkin bir duyguyu ortaya çıkarmaktadır. Her insan dua ile kendini en değerli varlık olarak hisseder (Bayraktar, 2007, 172). Ergen, yaptığı duaların sonucunda, dualarının kabul edilmediğini hissederse, hayal kırıklığına uğrayıp isyan edebilir. Ancak o, dönemin sonlarına doğru yaptığı duaların olumlu psikolojik etkilerinin olduğuna inanmaya da devam eder. Buna göre, istek dualarının ergen üzerindeki etkisi konusunda fiilî inanç ile ergenin bekleme arasında bir ayrılma söz konusudur. Ergen, duasının kabulünü ümit eder ancak cevapsız kalması durumunda ise artık duanın faydasına inanmayabilir. Hattı zatında bu çelişki, ergenin imanı için bir delil de teşkil eder. Fakat dinî duygusunda da bir azalma meydana getirir. Şayet ergen bu dinî krizi aşabilirse, inancı netleşir ve dua konusunda da daha derin bir anlama sahip olur (Koç, 2003, 381). Ergenlerin duaya yönelişinde gelecek endişesi, günahlarını affettirme ümidi, sınavlarda başarılı olma arzusu, sevilen birinin ölümünden duydukları üzüntü, hastalık veya tehlikeli durumlarda yardım ve güvenlik isteği gibi sebeplerin büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. İnsanların büyük çoğunluğunun, genellikle çaresizlik ve mahrumiyet anlarında Allah'a yalvarıp yakardıkları müşahede edilmektedir (Hökelekli, 1998, 221).

Duanın ahlak ve şahsiyet üzerinde de büyük etkisi vardır. Dua, insanın duygularını yükselterek küçük ve adi ihtiraslardan kurtarır. Ruha sükûnet ve ferahlık verir. İnsanın benliğine girerek şahsiyetinin de kuvvetlenmesini sağlar. İnsanın duygularını yükseltir, küçük ve adi ihtiraslardan kurtarır, ruha sükûnet ve ferahlık verir (Pazarlı, 1968, 176). Dindarlar, günahları sebebiyle kendilerini

Allah'tan uzaklaşmış olarak gördüklerinde, bu kopukluğu pişmanlık arz ederek, tevbe istiğfar edip bağışlanma dileyerek tamir etmeye çalışırlar. Burada kişiyi duaya sevk eden güdü, dini suçluluk duygusu ve rabbi ile uyumlu bir ilişkiyi sürdürme arzusudur (Certel, 2016, 161). Kişide iradi bir canlanmaya yol açarak dua, her şeyden önce sıkıntıyı ortadan kaldırır (Hökelekli, 1998, 230). Duada etken olan duygular, dua edenin içinde bulunduğu psikolojik durumla olduğu gibi dua edilene karşı hissedilen duygularla da ilgilidir. Duanın faili, dua etmek için korku, kaygı, pişmanlık ve çaresizlik duygularının yanında ümit, güven ve sevgi duygularına da sahip olmalıdır. Duanın failini korkutup kaygılandıran yahut onun pişmanlık duymasını sağlayan şey, onun bizatihi kendi fiilleri olduğu gibi, kendi dışındaki olaylar ve durumlar da olabilir (Bayraktar, 2007, 168-169).

Tanrı'nın yüceliğini, kudretini ve yarattıklarına karşı sonsuz rahmetini anlamaya başlayan insan, O'na karşı sevgi besler ve yakın olmak ister. Ancak bazen günah işlediğinde, birinin kalbini kırdığında bu yakınlığın zedelenmiş olabileceğini düşünür ve suçluluk duygusuna kapılabilir. İnsanın kendisini suçlu hissetmesi, suçunu itiraf etmesine yardımcı olabilir. Bu durumdaki kişinin endişesi, Tanrı ile arzu ettiği seviyedeki olumlu ilişkisinin süreklilik kazanıp kazanamayacağıdır. Vicdanı ile baş başa kalan günahkâr insan, ellerini açarak istemeyerek veya unutkanlık sonucu işlediği hatayı önce Tanrı'ya karşı itiraf eder, itirafındaki pişmanlığını mahcubiyetiyle ortaya koymaya çalışır ve böylece bağışlanmayı ümit eder (Albayrak, 2007, 196). Dua sayesinde mü'min zihni, manevi, ahlaki, güçlerini daha iyi bir şekilde kullanmakta, endişe, korku ve sıkıntıları yatışmakta, kişiliği en üst derecede bütünleşme imkânı bulmakta ve umutla, inançla dopdolu hale gelmektedir (Kımtar, 2006, 228-229).

Kişinin kendini kabullenmesi, sık sık kaygı ve endişeye düşmeden, suçluluk duygusuna kapılmadan, kedisinden emin bir şekilde yaşayarak kendi kişilik özelliklerini bilmesi ve bunlarla yaşamayı kabullenerek kendi kendisiyle çatışmaya düşmemesi demektir. Tevbe pratiği ile genç bağışlanma dilemekte, Yüce Varlık'a sığınarak O'nun himayesine girmekte, böylece suçluluk ve günahkârlık duygusuyla birlikte ikilemli bir hayatın çelişki ve sıkıntılarından kurtulmak için bir çıkış yolu elde etmektedir. Bunun sonucunda da çatışmalarını çözerek kendisiyle barışmakta dini hayatını umutla sürdürebilmektedir (Hayta, 2006, 167).

B5. "Dini uyarıda bulunanların suçluluk düzeyi bu düşünceye katılmayanlara göre daha yüksektir" hipotezi doğrulanmıştır ($p < .05$). Araştırma sonucunda en yüksek suçluluk düzeyi puanının dini uyarıda bulunanların bulunan öğrencilere ait grubun puanı olduğu ve dini uyarıda bulunma davranışı arttıkça suçluluk düzeyi puanının arttığı görülmektedir. En düşük suçluluk düzeyi puanı ise hiç dini uyarıda bulunmayan öğrencilerin puanıdır. Dinin günlük hayata "nasıl" ve "ne düzeyde" etki ettiği meselesi, aslında bireyin gerek dinî inançlarıyla gerekse dinî kimliğiyle özdeşleşerek belirli bir dünya görüşü ve zihniyet kazanmasıyla yakından ilişkilidir. Başka bir ifadeyle, bu süreçte dinin din dışı davranışları biçimlendirici bir işlev üstlendiğini söyleyebilmek mümkündür. Bu anlamda dinin etkisini hissetme, bireysel ve sosyal boyutlarıyla dindarlığın temel göstergelerinden birisi olarak kabul edilebilir. Çünkü dinler mensuplarından çok çeşitli taleplerde bulunmaktadır. Kuşkusuz bu taleplere verilecek cevap ya da cevaplar, inancın fert üzerindeki biçimlendirici gücü ile birlikte duygu, düşünce ve davranışları meşrulaştırıcı özelliğiyle de yakından ilişkilidir. Kişi inandığı dinin talepleri doğrultusunda

bireysel ve sosyal hayatını düzenlerken, ister istemez, yapılmasına müsaade edilen fiillerle yapılması yasaklananlar hakkında bilgi ve kavrayış kazanarak belirli tutum ve davranışlar geliştirmektedir (Yapıcı, 2006, 67).

Bir toplumda güven, barış, adalet, hakkaniyet, merhamet, sorumluluk gibi değerlerin sarsılması, bazı değerlerin kaybolması ve önemini yitirmesi durumunda, çocuk ve gençler sağlam bir karakter ve bütünleşmiş bir kişilik geliştiremezler. Bireylerin ve toplumun ruh sağlığı ciddi bir tehdit altına girer; toplumsal bütünleşme ve dayanışma zayıflar, kişi kişinin kurdu haline gelir. Yaşanan hayat anlamsız ve değersiz olarak algılanmaya başlanır. Çünkü değerler, davranışlarımıza yön gösteren ilkeler ve standartlardır. Değerler, kişiye kendisini aşma, tek tek olayların üzerinde kalıcı ve tutarlı bir inanç ve tutum sahibi olma imkânı kazandırır (Hökekleli, 2007, 63). Emri bil maruf bu açıdan önem kazanmaktadır.

Kuşkusuz her din beraberinde kendisine has bir Tanrı ve insan anlayışı getirir. Tanrı tasavvurunun aşkın, içkin veya hem aşkın hem de içkin olması, ister istemez beşerî hayatın nasıl düzenleneceğini ya da düzenlenmesi gerektiğini etkilemektedir. Aynı şekilde dinlerin ön gördüğü Tanrı-insan ilişkisi de ideal birey ve ideal toplum anlayışı ile yakından ilişkilidir. Ancak dinlerin düzenlemek istediği hususlar, sadece yaratılan ile Yaratıcı arasındaki ilişkilerle sınırlı değildir. Aynı zamanda kutsal bir yükümlülükle insanın kendisiyle ve tabiatla olan ilişkileri de din vasıtasıyla düzenlenir. Başka bir deyişle dinler beraberinde getirdikleri dünya görüşü ile hem fiziksel ve sosyal dünyayı inanan insan için anlamlı hale getirmekte hem de söz konusu anlamlılığı kutsal bir boyuta taşıyarak kendi belirlediği modele göre bireyler yetiştirmek istemektedir (Yapıcı, 2006, 71).

Sonuç

Bu çalışmada ergenlerde suçluluk duygusunun dindarlık eğilimine göre farklılaşp farklılaşmadığı irdelenmiş ve dindarlık tutumlarının suçluluk duygusunu etkilediği tespit edilmiştir. Çalışmanın odağında birbirine bağlı iki problem bulunmaktadır. Bunlar; örneklemin suçluluk duygusu düzeyi sosyo-demografik değişkenlere göre farklılaşmakta mıdır? Dindarlık tutumlarına göre suçluluk duygusu düzeyi farklılaşmakta mıdır? Şeklinde ifade edilebilir. Bu bağlamda, Hacı Mehmet Kalay İmam Hatip Lisesi, Kahramanmaraş İmam Hatip Lisesi, Simya Koleji, İbrahim Çalık Anadolu Lisesi ve Süleyman Demirel Fen Lisesi öğrencilerinden tesadüfî yöntemle belirlenen örneklem grubunun suçluluk duygusu ve günahkârlık düzeyi belirlendikten sonra, bu faktörlerin dindarlık eğilimine göre farklılaşp farklılaşmadığı ortaya konulmuştur. Çalışmanın problemine cevap olarak belirlenen hipotezlerde, dindarlık tutumlarına göre suçluluk duygusu düzeyinin farklılaşacağı öngörülmüştür.

Çalışmanın ilk problemine cevap olarak belirlenen hipotezlerde; okul, cinsiyet ve anne öğrenim değişkenlerine göre örneklemin suçluluk duygusu düzeyinin farklılaşacağı öngörülmüştü. Araştırma sonucunda okul türlerine göre suçluluk düzeyi puan ortalamasının değişmekte olduğu ve en yüksek suçluluk düzeyi puanı ortalamasının Kız İmam Hatip Lisesi öğrencilerine ait olduğu görülmektedir. Araştırma sonucunda cinsiyet durumuna göre kızların suçluluk düzeyi puan ortalamasının, erkeklere göre daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Araştırmanın bir başka sonucuna göre anne öğrenim durumuna göre suçluluk düzeyinin değiştiği görülmektedir

Çalışmanın ikinci problemine cevap olarak belirlenen hipotezlerde; dindarlık tutumlarına göre suçluluk düzeyinin farklılaşacağı öngörülmüştü. Araştırma sonucunda ailesini dindar olarak görenlerin suçluluk düzeyinin ailesini dindar olarak görmeyenlere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın bir başka sonucuna göre de namaz ibadetini yerine getirenlerin suçluluk düzeyinin namaz ibadetini yerine getirmeyenlere göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Yine araştırmada oruç ibadetini yerine getirenlerin suçluluk düzeylerinin oruç ibadetini yerine getirmeyenlere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Başka bir sonuca göre sık sık dua edenlerin suçluluk düzeylerinin dua ibadetini yerine getirmeyenlere göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Yine dini uyarıda bulunanların suçluluk düzeyi dini uyarıda bulunmayanlara göre daha yüksek olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Sonuç olarak kendisini dindar olarak tanımlayanların suçluluk düzeyi, kendisini bu şekilde tanımlamayanlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda dindarlıkla suçluluk duygusu arasında doğrusal bir ilişki olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

Akbağ, Müge - İmamoğlu, Seval Erden. "Cinsiyet ve Bağlanma Stilllerinin Utanç, Suçluluk Ve Yalnızlık Duygularını Yordama Gücünün Araştırılması". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 10/2 (Spring 2010): 651-682.

Albayrak, Ahmet. "Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları". *Marife Dergisi* 7/2 (Güz 2007): 189-201.

Apaydın, Yunus -Karaman, Hayrettin - Bardakoğlu, Ali. "Namaz ve Oruç". *İlmihal I -İman ve İbadetler*. 584-585. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Aydın, Ali Rıza. "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996): 211-220.

Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Bayraktar, Fatma. *Dua-Kader İlişkisi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihali*. Sadeleştiren. Ali Fikri Yavuz. İstanbul: Başak Ofset Yayıncılık, 2004.

Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.

Büyükkaya, Hasan. *İlahi Dinlerde Oruç*. Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2018.

Certel, Hüseyin. "Psikolojik Bir Yaklaşımla Sözlü ve Fiilî Şart ve Rükûnlarıyla Namaz". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (Haziran 1997): 329-345.

Certel, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.

Cirhinlioğlu, Fatma Gül. *Din Psikolojisi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2010.

Cirhinlioğlu, Fatma Gül- Güvenç, Gülден. "Utanc Eğilimi, Suçluluk Eğilimi ve Psikopatoloji". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/1 (2011): 248-267.

Cüceloğlu, Doğan. *İçimizdeki Çocuk*. 27. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.

Çetin, Hakan. *Üniversite Mezunu Yetişkin Bireylerin Dini Tutum Düzeyleri ile Suçluluk-Utanc Duygularının Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.

Dilber, Yaşar. *Ergenlerde Görülen Siber Zorba/Mağdur Yaşantılarının Utanc/Suçluluk ve İntikam Duyguları Çerçevesinde İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, 2013.

Dinçer, Duygu. *Üniversite Öğrencilerinin Suçluluk ve Utanc Kavramlarının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2013.

Dost, Ayfer - Yağmurlu, Bilge. "Suçluluk ile Utanc Duygularının Kavramsallaştırılmasına İlişkin Sorunlar". *Türk Psikoloji Yazıları* 9 /17 (2006): 37-52.

Ellevli, Saadet. *Ergenlerde İntihar Olasılığının Yordayıcıları: Yalnızlık, Öfke İfade Biçimleri, Suçluluk ve Utanc Duyguları*. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2012.

Eşer, Hatice. *Üniversite Öğrencilerinde Dini İnanç ve Benlik Saygısı İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005.

Geredeli, Mustafa. *Namazın Sosyo-Psikolojik Tahlili ve Kişilik Gelişimine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.

Güleç, Nurdan. *Depresyonda Utanc, Suçluluk, Öfke ve Kendilik Değeri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.

Güler, İlhami. *İman Ahlak İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.

Güler, Özlem. *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkârlık Duygusu*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Gürses, İbrahim. "Dindarlık İle İlgili Tutumlar Ve Otoriteryen Kişilik İlişkisi". *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ed. Hayati Hökelekli. İstanbul: Dem Yayınları, 2006.

Hayta, Akif. "İbadetler ve Ruh Sağlığı". *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Der. Hayati Hökelekli. 117-153. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Horney, Karen. *Psikanalizde Yeni Yollar*. Trc. Selçuk Budak. İstanbul: Totem Yayınları, 2017.

Horozcu, Ümit. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.

Hökelekli, Hayati. "Ergenlik Çağı Davranışlarına Din Eğitiminin Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986): 35-51.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: T.D.V. Yayınları, 1998.

Hökelekli, Hayati. "Gençlik ve Din". *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ed. Hayati Hökelekli. İstanbul: Dem Yayınları, 2006.

Hökelekli, Hayati. "Çocuk ve Gençlerde Şiddet Olgusu ve Önlenmesine Yönelik Öneriler". *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/14 (Aralık 2007): 61-78.

Hökelekli, Hökelekli. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2016.

Karaca, Faruk. *Dinî Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016.

Karataş, Zeynep. "Lise Öğrencilerinin Suçluluk ve Utanç Puanlarının Disiplin Cezası Alıp Almama ve Cinsiyetleri Açısından İncelenmesi". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/2 (2008): 103-114.

Karlı, Necmi. "Gençlerde Özsaygı ve Dindarlık İlişkisi". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2017): 16-46.

Karlı, Necmi. *Mutluluk ve Dindarlık*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.

Karlı, Necmi. "Gençlerde Sınav Kaygısı, Dindarlık ve Dua İlişkisi". *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2019): 190-219.

Kartopu, Saffet. *Kaygının Kader Algıları ile İlişkisi-Kahramanmaraş Örneği*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.

Kartopu, Saffet. *Özyeterlilik, Kimlik Duygusu ve Dindarlık Eğilimi*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2015.

Kartopu, Saffet-Aktaş, Hamza-Hacıkeleşoğlu, Hızır. "Üniversite Öğrencilerinin Dindarlık Eğilimlerine Göre Suçluluk Düzeylerinin İncelenmesi: Gümüşhane Üniversitesi Örneği". *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (Elâzığ 13-15 Ekim 2016)*. 1765-1786. Elâzığ: ASOS Yayınları, 2016.

Kartopu, Saffet-Tanrıverdi, Hasan. "Dini Kavramlarla İlgili Algıların Oluşumunda Çocukluk Döneminin Etkisi: Gümüşhane Üniversitesi Örneği" *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/7 (2013): 621-656.

Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kişilik Gelişimi Açısından Namaz". *Hikmet Yurdu Dergisi* 8/16 (2015): 11-54.

Kayıklık, Hasan. "Allport'a Göre Dini Yaşayışa Gelişimsel Bir Açılım". *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/15 (2003): 121-138.

Khosravi, Zohreh. "Din Eğitiminde Suçluluk ve Utanç". *Talim: Journal Of Education In Muslim Societies And Communities* 2/1 (2018): 5-22.

Kımtar, Nurten. *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.

Kımtar, Nurten. "Oruç ve Öfke Kontrolü Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (Ekim 2015): 7-54.

Kımtar, Nurten. "Namaz ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme". *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-* 20/68 (2016): 299-332.

Kıraç, Ferdi. *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2007.

Kirman, Mehmet Ali. *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.

Koç, Mustafa. "Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisi Üzerine Teorik Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003): 373-397.

Köse, Ali. *Frued ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Kula, Tahsin. *Ergenlerde Öfke Duygusu; Benlik Algısı, Tanrı Algısı, Suçluluk Ve Utanç Duyguları Açısından Bir Değerlendirme (Diyarbakır Örneklemini)*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2012.

Maslow, Abraham. *İnsan Olmanın Psikolojisi*. Trc. Okhan Gündüz. İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık, 2018.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Kişilik ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.

Özer, Mehmet. *Suçluluk-Utanç, Bağlanma, Algılanan Ebeveynlik (Anne) Tarzı ve Psikolojik Belirtiler Arasındaki İlişkiler*. Yüksek Lisans Tezi. Milli Savunma Üniversitesi, 2011.

Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.

Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

Sığı, Ünal -Tabak, Akif- Sağır, Abdullah. "Çalışanlarda Suçluluk ve Utanç Duygusunun Cinsiyet-Yaş Durumuna Göre Mukayesesi ve Örgütlerde Utanç Yönetiminin Kullanılması". *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 11/1 (2010): 71-85.

Şentürk, Habil. "Namaz İbadetinin Uyandırdığı Duygu ve Düşünceler Üzerine Pilot Bir Araştırma". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2004): 37-62.

Şentürk, Habil. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Tokur, Behlül. "Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41 (2014): 257-279.

Uysal, Veysel. "Kentsel Hayatta Dindarlık ve Oruç İbadetinin Bireysel-Toplumsal Yansımaları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1 (2007): 19-44.

Uzun, Gizem Öneri. *Ergenlerde İntikam, Affetme ve Suçluluk Düzeylerinin İncelenmesi*. Doktora Tezi, Yakın Doğu Üniversitesi, 2018.

Vergote, Antoine. "Çocuklukta Din". Trc. Erdoğan Fırat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1986): 315-316.

Vergote, Antoine. *Dini İnanç ve İnançsızlık*. Trc. Veysel Uysal. İstanbul: MÜİFY, 1999.

Yapıcı, Asım. *Ruh Sağlığı ve Din*. Adana: Karahan Yayınları, 2007.

Yapıcı, Asım. "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Me-ta-Analiz Denemesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/12 (2012): 1-34.

Yapıcı, Asım. "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Mart 2006): 66-116.

Yaşa, Zeliha. *Üniversite Öğrencilerinde Ana Baba Tutumlarının Suçluluk ve Utanç Duyguları Üzerine Etkisi*. Uzmanlık Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2012.

Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. 40.Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017.